

20.522

OSZK

8.

.....

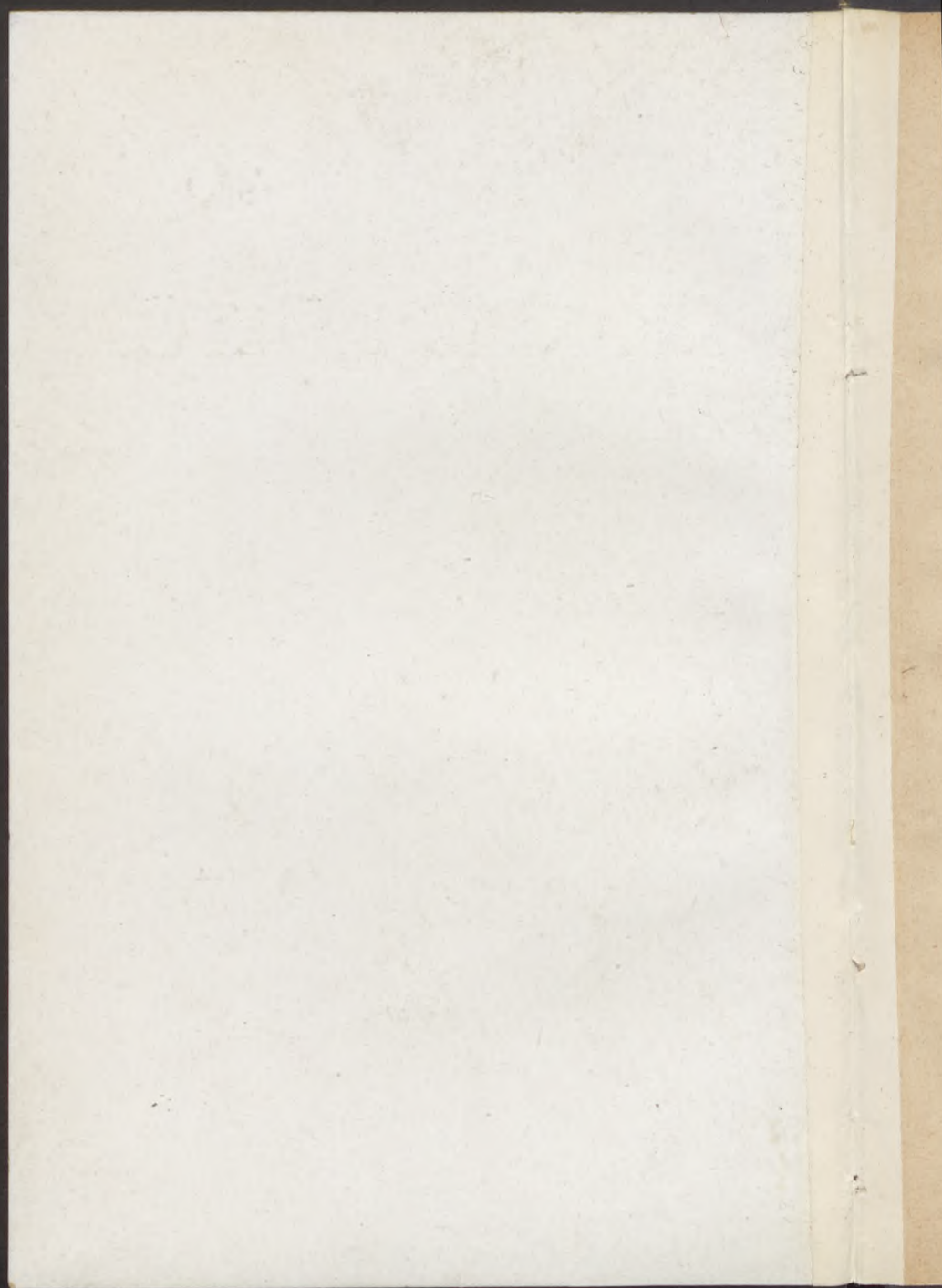

20522

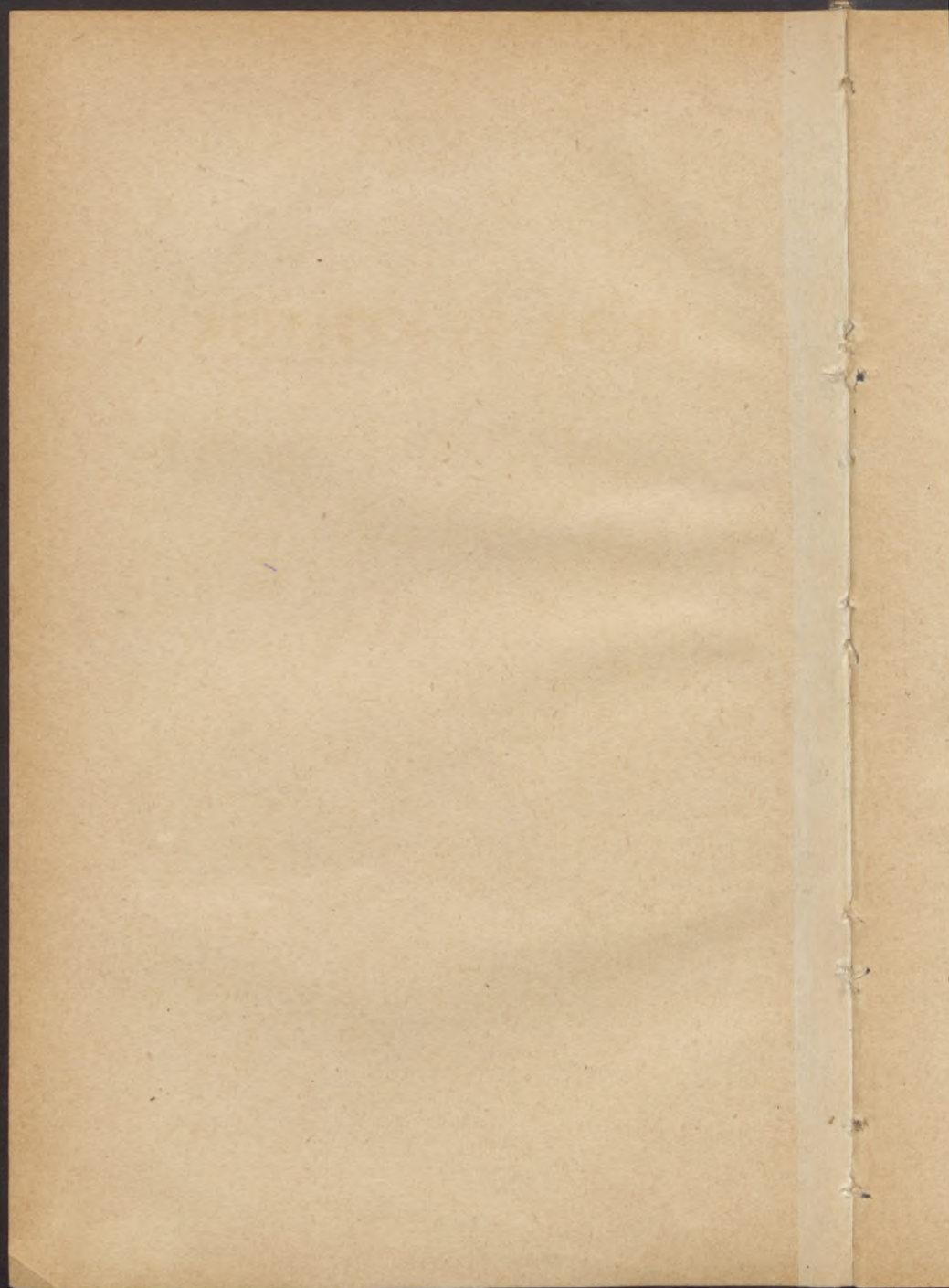
VOINOVICH GÉZA

ÍRÓK ÉS KÖLTŐK

VOINOVICH GÉZA

ÍRÓK ÉS KÖLTŐK

BIBLIOTHECA

2R

R
965

20.522/8

ORS. S. JENYI-KÖNYVTÁR
Hőveléknapi
1943 év 27078 sz.

BUDAPEST

1943

KISFALUDY KÁROLY.

Kisfaludy Károly alakja és élete szinte megszemélyesítője azon kor írói sorsainak és irodalmi küzdelmeinek; törekvései több tekintetben alapvetői a későbbi fejlődésnek. Munkái nincsenek sírjába temetve; néhány költeménye, dala hagyatékul száll korról-korra; vígjátékai-
ban maig sem aludt ki a derű sugara; még látni azokat olykor a színpadon is; olyanok, mint kedves ősök képei, melyek vonásai föllismerszenek az utódokon. — Az irodalmi kegyelet is igyekezett fenntartani érdekes és úttörő pályájának emlékezetét. Élete folyását részletesen megírta Bánóczy József. Munkásságának értékét halála után félszázaddal Gyulai Pál tette mérlegre, s igazságos szeme előtt nyomós súlyok mutatták a költő érdemeit. Újabb ötven év múltán Négyesy László rajzolta meg újonnan emberi és írói arcképét, s e képről még most is elevenen tekint ránk a költő magyaros és szellemes arca, a kor viseletében. Arcmása állandóan ott függ irodalmunk történetének arcképcsarnokában, nyílt, derűs vonásaival magára vonja a belépők tekintetét.

E meg-megújuló érdeklődés mutatja, hogy Kisfaludy Károly fontos alakja irodalmunk történetének s egyszersmind a legérdekesebbek egyike, mind korát és élete körülményeit, mind munkásságát és hatását tekintve.

1788-ban születvén, ifjúsága abba az időbe esett, mely közelről érezte a francia forradalom rázkódtatásait. A lelkekben szenvedélyek tüze égett, a szabadság és emberméltóság eszméi világítottak; amaz felszította a a nemzeti érzést, emezen az alsóbb néposztályok kezdtek fölemelkedni. Napoleon háborúi szinte kitágították az emberi tehetőség fogalmát, csaknem a képzelet határait is. Az elnyomott nemzetekben felszították a nemzeti érzést, multjok dicsőségéhez menekülnek bizalomért, az irodalmakban feltámadnak a nemzeti mult történetei és mondái; a festészetben is romok uralkodnak a tájképeken. Költők is sokszor kardot kötnek a szabadságért, mint Körner és Kisfaludy is; utóbb Byron és Petőfi. Világszerte az újítás vágya lobog, de megtörik a fennálló rend súlyán, s e csüggedés életben és irodalomban melancholiát, világfájdalmat hoz magával. Mind e hangulat ott tükrözik Kisfaludy Károly életében és költészetében.

Mozgalmas idők az egyéni sorsokat is regényesen alakítják. Kisfaludy fiatalkora regénybe illő. Anyátlanul nő, kemény apa mellett, kinek „szoros fenytékére” Sándor bátyja is panaszkodik. Bátyái tíz-tizenöt évvel idősebbek nála s korán elkerülnek a rideg házból; a testvérek szinte idegenek egymáshoz. Atyja négy testvére után Károly fiát is katonának adja. Tizenhét éves korában már Napoleon ellen harcol Verona mellett, s ezrede kü-

lönösen kitűnik. Később Leobennél francia fogságba esik, megszökik s vitézsége jutalmául főhadnaggyá lép elő. Ekkor huszonegy éves. „Szívének is akadt egy kis dolga”, s hogy választottját elvehesse, otthagyja a katonaságot; a leány azonban máshoz megy feleségül, atyja pedig, mert híre-tudta nélkül quietált, leveszi róla kezét. E miatti fölgerjedésében, mondják, egyszer két forintot küldött apjának az anyakönyvbe való beíratás fejében, hogy ne tartozzék neki semmivel. Az apa pedig kitagadta. Így dobálja egymást kővel a két indulatos lélek. Kisfaludy Sándor azzal jellemzi öccsét: „Heves volt mind feltételeiben, mind azoktól elállásában”. Az atya viszont az írja Sándor fiának: egy esztendő se múlt el, hogy ne segítette volna s hogy szíve már egészen megvásott. E viszony szinte azon kor kalandos színműveire emlékeztet. A fiú később megküldte egy-egy könyvét atyjának, az atya végrendelete pedig egyformán részeltette minden gyermekét.

Huszonhárom éves korában azonban az ifjú mögött félbeszakadt pálya, előtte bizonytalan küzdelem. Mégis örvend a szabadságnak, „a halhatatlanság nimbusát érzi halántékain”. Fogékony minden szép iránt; már kora ifjúságában föllelkesítette Sándor bátyjának példája, — mondja; „ha ő nem ír, aligha gondoltam volna erre én is valaha”. Versekkel próbálkozott és egy drámával. Még jobban vonzza a rajz művészete. Bécsbe megy, a festő-akadémiára; egyetlen télen ki akarja tanulni a picturát. A pénzzel nem tud bánni, anyai örökrészét hamar elkölte; arra kap észbe, hogy zsebében mindössze hat arany maradt. Szelencéket és dísz tárgyakat festeget, kenyérért; olyan nyomorúságban él, hogy mikor egy régi ismerőse

megszólítja az utcán, eltagadja magát. Ha némi pénzre tesz szert, eljár a Burg-színházba, hol Schillert és Shakespeare-t is adják; ott van Körner *Zrinyijének* bemutatóján, barátságot köt a fiatal íróval, aki azonban elhidegül, mikor Kisfaludy nem hallgatja el, hogy darabjában nincs magyar élet. Maga átdolgozza régi színművét, de még „Rafael és Rubens a bálványai”. Negyedfél évig küzdök így; 1815-ben Olaszországba megy, hogy magát tovább képezze a festészetben, azután Pozsonyban próbál megtelepedni ecsetjével, végre 1817-ben Pestre költözik. E hányt-vetett élet sokra mégtanította; nem üres kalandok ezek, hanem Wilhelm Meister tanuló-évei. Megismerte az életet és megismerte magát. „A szerencsének nem választottja” — írja ez időben nénjének, de azt is elmondhatja: „Hibáztam eleget, sokat végbe vittem magam kárával, de alacsony soha se voltam.” Gaal György barátjának pedig később (1820. X. 4.) ebben foglalja össze életének e szakát: „Zord végzet üzött ki a világba, keserűség és könnyelműség habról-habra vetett, minden családi kötelékből kitépve, hat éven át bolyongtam szerte-széjjel, beleestem a tüzes vér és zabolátlan fiatalság minden balgaságába. De megtértem, megmen-tett jobb érzésem. Előbbeni életemet úgy nézem, mint vihart, mely ugyan sok virágomat letépte, de a gyökeret épen hagyta.”

Ez önvizsgálat, önbírálás komoly lelki életre vall; a megfigyelés és elemzés az íróra. Nem is tévedt el Kisfaludy kalandos életének útvesztőjében; harminc esztendeje, a félbeszakadt pályán töltött tizenöt év, nem volt elvesztegetve: az élet és az emberek ismeretét hozta ma-

gával, mikor valódi útjára rátalált. Pesten egy ideig még ecsetje után éldegélt, egy vargánál vett szállást a Magyar-utcában, aki képeit is árulgatta; ez időszakáról rajzolta Jókai az akkori magyar író vergődését *Mégis mozog a föld* regényében. Ez adomaszerű életmód a valóságban leverő nyomorúság; a tékozló fiú meg is tért volna atyjához, de az elutasítá küszöbéről. Pesten azonban neve és egyénisége megnyitotta előtte néhány jobb ház ajtaját, Kultsárét, Vitkovicsét, ahol írókkal találkozott. Ő is olyanformán járt, mint Széchenyi: külföldön erős honvágy lepte meg, itthon pedig elszomorodva látta elmaredottságunkat. „A világ itt szegény pénzben és szellemben, mint a puszták, laposak az elmék is” — írta Gaalnak. Az írók közt sokat hall a színház nemzeti és művelődési fontosságáról. Ez bírhatja rá, hogy fiatalkori darabját elküldje a jóhírű fehérvári nemzeti színjátszó társaságnak. Előadják, sőt vendégszereplésükön Pestre is felhozzák, ezzel nyitják meg előadásaik sorát, 1819. május 3-án. Annyi hiú próbálkozás után Pest négy éve nem látott már magyar színészeket; most lelkesedéssel fogadja őket; ennek is része van a darab sikerében, viszont ennek sikere előmozdítja a magyar játékszín ügyét. E mű *A tatárok Magyarországon*; a német lovagdrámák utánzata; nagy hadikészületek s iszonyú vérontás közt érzelmős szerelmi történet; két férfi, magyar és tatár, egy magyar leányt szeret, viszont a magyar lány s a tatár vezéré a magyar foglyot; a két nő versenyez a nagylelkű lemondásban, hogy kedvesét a másiknak engedje át; az ellenséges vezérek is megbékélnek s a magyar azzal a sóhaj-tással hal: „Ditsőség, békesség Hazámnak!” A darabnál

jelentősebb volt hatása: ez tette drámaíróvá Kisfaludyt. A siker erőt öntött belé s ő nem hagyta kihűlni a lelkesedést. A társulat búcsújára is ő írt egy új darabot: *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című 'hazai drámát', mely a magyar nő hazafiságát 'dicsőíti'; őszre, mikor visszajöttek, megint új darabbal várta őket, *Stiborral*. *Ilkát* négy nap alatt írta, *Stibort* két hét alatt; egy év alatt nyolc színdarabot fejez be, 1820-ban már tizenhat kész színdarabról beszél Gaalnak s minden három hónapban egy újat készül közrebocsátani. Kisfaludynak természetében volt a gyors munka; 1830-ban két hét alatt nyolc balladát írt, mint Bajza tudósítja Toldyt. Maga is látta, hogy 'gyalulatlanul' adja ki kezéből darabjait, de a gyorsaság sarkantyúzta munkakedvét, segített nevét felszínen tartani s hasznos volt a színjátszásra is: nem hagyta el'udni az érdeklődést; színjátszásunknak így is előbb volt műsora, mint hajléka. Ő lesz a magyar játékszín írója, szinte fenntartója. A *Tatárok* évében a fehérváriak Katonának is előadták egy színművét, *István, a magyarok első királya* c. átdolgozást, a költő *Bánk bánt* is odaadta, de a cenzura betiltotta. Gombos *Esküvését* is eljátszották; e darab addigi irodalmunkhoz mérten számottevő; de ez a szerző is elhallgatott, részint hivatala vontá el, részint talán Kisfaludy sikerei elől vonult félre.

Gombos alakjai különben is idegenek; Dugonics hosszú ideig népszerű 'szomorú történetei' is idegen tárgyakat 'talpig megmásolván' öltöztettek át magyar ruhákba. Kisfaludy egyenest a magyar történetből merít, vagy legalább magyar írókból, mint *Kemény Simont* és *Irénét*; e kettőt Bolyai Farkas drámáiból dolgozta át,

„egyedül előadás végett“. Tárgyaiban így magyarabb a magyar lélek tüzes ébresztőjénél, Dugonicsnál is; célja neki sem más, mint a hazafi lelkesedés fölébresztése. A *Tatárok* előtt prologót szavaltatott s ebben azt mondta: „... ha ... Honyi Múzsánk a Hazafit újra felébreszti, ... akkor ez a Tárgy ... elérte végső célját“. Gaal Györgynek is úgy mutatja be darabjait, hogy velök nem költői dicsőségért küzd, csak a hatalmas elődöket kívánja a hazának felmutatni. E fölfogás uralkodik költőinken egészen *Zalán futásáig*. A mult tisztelete a nemzeti büszkeségből fakad s erős bélyege a romanticizmusnak, mely ott költői tekintetben dúsabb szenvedélyeket, erőteljesebb eseményeket remél találni. Bécsben Hormayr, magyar részről Mednyánszky Alajos gyűjtik a mondákat s gyűjteményükből sokan merítnek költői tárgyat, mint Kisfaludy *Stibort*, s még sokkal később is Arany *Katalin* meséjét. Kisfaludy Sándor a művészi hatást egyenest mellékesnek veszi a hazafias mellett; Hunyadi Jánosról írt drámai műve előszavában kimondja: „Drámámat nem úgy írtam, mint Poéta, hanem mint Hazafi.“ Károly ezt a célt ily csupaszon balul értett hazafiságnak tartja s nem tudja szeretni. (Bajzának.) Ő keresi „a mélyen s magasan búvárkodó dráma“ rejtélyeit; fejlődni igyekszik. Epigrammákban gúnyolja ki első „tatári mív“-ét, könnyű sikereit: „Győz a magyar, s tapsra ez ott fenn elég.“ Találón jelöli meg *Szécsi Mária*ja tárgyának eredendő fogyatkozásait, melyekkel későbbi feldolgozói sem tudtak megbirkózni. Gyakran rendez munkáiból égetéseket; Kölcsey azt írja: „A pusztá dicséret csak buzgóságot szülhet, de előmenetelt soha.“ Híre, népszerűsége nőttön nő, darab-

jait könyvben is kiadják, Gaal György fordítani kezdi németre — mindez nem szédíti el. Köszönettel veszi Gaal megjegyzéseit; „Bárcsak minden költőnek akadna ily jóakaró bírálója” — mondja. Javítgat az eredetieken, mikor pedig a *Tatárokat* Bécsben elő akarják adni, szabadkozik, hogy ő csak magyaroknak ír s néha a jobb gondolatot is elveti, csakhogy hatást tegyen. Gaalnak megmagyarázza, hogy a magyar közönség örömet hallja a hon és haza emlegetését, mert ez eleme, létének alapja, — de a német ásít tőle.

A sors szeszélye, hogy a *Tatárokat* mégis előadták Bécsben, s éppen abban az esztendőben, melyben Katona végre legalább könyvben ki tudta adni *Bánk bánt*, de így is sokáig észrevétlen maradt.

A tehetség és önbírálat jele Kisfaludyban, hogy „hevenyészett fiatalkori próbálkozásai” után még írónak sem tartja magát s jól tudja, mennyit kell még tanulnia, fejlődnie. A tanulást a nyelven kellett kezdenie. Azon idők úri szokása szerint németül levelez nénjével, mint Sándor testvére is feleségével. Mondja is Kazinczynak: „Nyolc esztendeig levén külföldön, magyar könyveket csak alig láthaték; most kezdek választást tenni s a nyelvnek rövidebb és nyájasabb fordulatait megismerni.” Kazinczy munkáiból eltanulja a nyelvújítás előnyeit s némely hibáit is. Bátyjával sokat vitatkozik a nyelvről. Maga kevés új szót alkot vagy képez, de tollából ered a *honvéd* elnevezés. Érzi, hogy a tragédiához ünnepibb nyelv illik, s már második műve, *Zách Klára*, kötött nyelven van írva, pedig Gaalnak panaszkodik, mily nehezen bírja tolla a jambust. Vígjátékaiban azonban a

nyelv olyan üde és természetes, hogy nem hinné az ember százesztendősnék.

Most kellett tanulnia dramaturgiát is. Az elmélet embere, Bajza, megróttá benne, hogy „nem tanult fej”. Csakugyan nem elméletből tanult, hanem példákból. Fordította Voltaire *Brutusát*; egyes jelenetein kimutatták Corneille *Cidjének* hatását; Schillert és Goethét maga említi. Látnivaló, hogy a költői szépségek szólnak szívéhez; Grillparzerről az a nézete, hogy olcsón jut a dicsőséghez. Hazai jó példák nem állottak előtte; íróink akkoriban véleményt sem igen tudtak mondani drámákról, legfeljebb a nyelvről és jambusokról. Magának kellett a drámáról elmélkednie. Joggal írja Gaalnak, hogy minden írónál fel kell tenni a kérdést: hol és mikor született. Helyes úton járt, mikor többnyire kész mondai vagy történeti tárgyhoz nyúlt. Drámaírói szemlét tartott az egész magyar történet fölött. Sokszor jó szeme volt a tárgy megválasztására, mint az említetteken kívül Ulászló, Hunyadi László, Csák tervei mutatják, de a tragikum iránt lassan fejlett érzéke. Inkább költői vonású tárgyak ragadták meg, Salamon, Vak Béla, sőt Toldi is, de voltak tervei közt, amelyek természetük szerint csak históriai képek maradtak volna, mint Árpád és Dobozi. Legjobban a kis történeti színművek sikerültek neki, rövid történeti vígjátékok, vagy inkább adomák, ilyenekből egész koszorút font Mátyás körül. A párbeszédben emelkedettségre törekszik; szívesen hint a szövegbe gondolatokat; mint Goethe, följegyzí ötleteit, hogy aztán elszörja munkáiban. Kár, hogy kevésbé biztos az alkotásban, mint a késznek megítélésében. Jól ítélte meg

bátyját, hogy „könnyű Múzsája” nem a drámára termett, de bátyja szintoly jól jellemezte őt, mikor azzal dícsérte Gaalnak, hogy „sok tehetsége, phantasiája, leleménye, igazán sok adománya van a hatás kiszámítására”. Valóban, ezek tehetségének jó oldalai; mozgalmasság, egyes helyeken a meseszöveg, a jelenetek rendezése és fokozásadolgában ügyes, meglepően ismeri a színpad természetét, a bensőbb oldalakban gyöngébb. Tragédiáinak alakjait nem élet után rajzolja, csak képzeletből, ezért elmosódók, ködszerűek, pedig drámai műveknek nem adnak életet a pusztá drámai szabályok, hanem csak élettelses jellemek. Ő távol áll alakjai belső világától, érzésük nem ömlik át szívében. Maga megvallotta: „Az érzés páthoszá, ha elmével nem tudom nyilvánosítani, keblemből alig tudom.” E vallomás tragédiáinak legsebhetőbb pontjára mutat rá. Fogatkozásait maga is tisztán látta, s őszintén kiáltott fel: „Sajnálom, hogy egy drámát is kiadtam.”

Hibáit nem volna igazságos a mai bíráló nagyítóüvegén keresztül nézni; szomorújátékai a maguk korában hivatást teljesítettek. Mindig szükség van népszerű prófétákra, akik azt szólnak, amit a nép hallani kíván.

Tragédiáinál értékesebbek vígjátékai, melyek sorát mindjárt fellépte évében kezdte meg a *Kérőkkel*. Alapjok többnyire naív, meséjük kezdetleges, szövésükben túlzott jellemvonások mellett félreértések és felsülések uralkodnak, de valódi kedély van bennük, oly mértékben, hogy utódai ebben meg sem közelítik. Méltán mondotta Kölcsey, a komikumról írva, hogy „drámai próbáink közül a komoly nemből még egy sem tűnt fel”, a vígjátékban pedig „egyedül Kisfaludy Károly az, kinek a Múza

mosolygott". „Vígjátékaiban s... beszéleteiben nemcsak igen eleven elmesség uralkodik, hanem ezen elmesség tiszta vidámsággal... van előntve, mely őtet a komikusok egyik igen veszedelmes örvényétől, a profanum vulgus... darabosságai felé való sikamlástól híven megőrzi". Ezt az örvényt szerencsésen meglábolta. Azonban jól érzi a fő nehézséget: „Hol nincs társasági nyelv, a komikum kényszerű munkát ad; — hol nincs társalkodás, ott csak erőszakos vonások tűnnek fel a tréfákban is." A finomabb humor hiányzik nála, inkább külső komikumra szorítkozik. Szemere Pálnak azt írta: „A komoly tárgy önkeblünkben születik, a komikumot külső tárgy és forma segíti elő." Itt nem képzeletből, hanem az életből merített. A *Pártüvökről* maga is azt találta: ‚echt ungarisch‘, — s ez a népi jelenetekre kétségtelenül áll. Az elevenség meglepően erős alakjaiban. Egyes alakjai törzsökös figurái lettek a vígjátéknak, míg a gyakori másolásban megkoptak, — de ez nem az ő hibája. Vígjáték-irodalmunknak szinte egész leltárát megtalálni nála; a bőbeszédű aggnőt, kotnyeles hű szolgát, a külföldieskedő úrfi, aki Jókai Kárpáthy Abellinójában is feléled, és sokakat. A történeti levegőt kevésbé tudta éreztetni; saját korának hű kifejezője. Becsesebb alakjain korvonások tűnnek elő, satirával árnyaltan. Gúnyja itt ugyanabból a hazafias érzésből fakad, mint lelkesülése történeti színműveiben. Típusokat rajzol, egész osztályok, foglalkozások típusait, s ezek valóban jellemző alakjai a kornak. A megújuló magyar lélek és irodalom három oldalról találkozott ellenzéssel. Egyik a táblabírói latin műveltség, mely Horatiusból citálta az életbölcseiséget,

elzárkózott minden haladástól, még a latin nyelv hivatalos használatához is ragaszkodott a magyarral szemben. A másik a német műveltségért lelkesülők tábora, kik minden hazait lenéztek. A harmadik a magyar közömböség, mely nem tud, nem is akar feljebb emelkedni. Ezeket figurázza ki könnyű tollal a *Kérők* deákos Perföldy-jében, a külföld majmát Szélházyban, a harmadikat Mokány alakjában a *Csalódások*ban. Az elmaradt magyar nemes megvan már Bessenyei Pontyijában, a latinnal tarkázott beszéd tisztartójának levelében, de Kisfaludy erősebb színekkel festette az elsőt, az utóbbit pedig „egész jellemrajzzá dolgozta fel”. (Gyulai.) Ezek igazán eleven alakok, az életből vitte fel őket a színpadra, amihez jó szem és bátorság is kell. A közönség rájuk ismert, annyira, hogy néha névszerint próbálták megnevezni mintáit. „Bizonyos rendet szűrni — írja a költő Szemere Pálnak — igen veszedelmes; engem a *Pártütők*ben az ostoba assessorért kétszer akartak megverni.”

S még egy negyedik osztályt visz színpadra: a népet. *Stibor*ban komoran, sötét sorsú jobbágy-alakokban; fel is rótták neki, hogy a jobbágyság szomorú helyzetére akarja terelni a figyelmet. Vígjátékainak nehézfejű, bárdolatlan emberei tudatlan és magahitt együgyűségükben nevetni valók; van rajtok egy-egy találó vonás és sok jóízűség; érzik, hogy az író maga is mulat rajtok s jókedve ragadós. Legszívesebben a némi mázzal bevont hányaveti tudálékosságot állítja pelengérre. Módjával túloz, jelenetei nagyjában élethívek; — bennök a később kifejlődő népszínmű magvai vannak elhintve.

Különös, hogy Kisfaludy nehéz helyzetében ily jó-

kedvű vígjátékokat tud írni, s még hozzá szomorújátékokkal egyidőben. Elbeszélései közt is a komikaiak sikerülnek jobban; e részben szinte úttörő. Maga is csodálkozik rajta, hogy „komor szívvel a vígra érez ihletést”. Néha úgy dolgozik vígjátékain, „mint Comus papja, ki szokott enyelgéssel lejt a deszkán, míg belseje titkos bútól vérzik”. Nem épen példátlan ez, de ritka, hogy egész költészetén, egész pályáján is végigmegy. E sajátságos ketetőség lírai költészetében is megvan, jeléül, hogy természetének benső vonása. Hajlik a melanchóliára s ezt nemzeti sajátságnak tartja; költeményei nagyobb részén ez az érzés uralkodik, — de szemlátomást könnyebben sikerülnek vidám versei, mint a *Pipada!*, balladáinál többet ér a könnyen jött *Kisértet* s *A bánkódó férj*, mely költői verseny volt Vörösmartyval, s nem mondhatni, hogy Kisfaludy hátrább maradt volna. Úgy látszik, a vidám vonás könnyed természetében volt, a melancholiát élete folyása, a hazai állapotok és a hazai történelem tanulsága oltották belé. Komoly verseiben szereti a nehéz és ritka formákat, szonettet, ottava rímát, elég szerencsével is bánik velök, de népdalai könnyebben ömlenek, egyszerűség, természetesség dolgában a jobbak vetekszenek a valódi népdalokkal, pedig ezek természete még nem volt megvizsgálva, ritmusuk nem földerítve, s a költő ösztönszerűleg találta el a színt és hangot, még komolyabb, szomorú dalaiban is, mint a *Szülőföldem szép határa* kezdetű, vagy a *Rákosi szántó*, mely szinte történelmi népdal. Nagyobb, komoly költeményeinek érdeme a gondolatokban van, oly korban, midőn Virág Benedek méltán panaszkodott, hogy líránk egészen elszerelmesült.

Erőltetés nélkül, símán megy neki a hexameter is, kevés páthosszal, szinte az emelkedettebb széppróza nyelvén, *Mohácsban*, e szép elégiában, melybe végül biztató ódai hangok vegyülnek. Történeti mozzanatból indul Tomorival, de a történetiekkel az élet képei váltakoznak: a fiatalon elesett harcos, akit kedvese hazavár, ismét a csata képe, s mellette a pásztoré, kinek furulyája önkénytelenül siratja a hant alatt porlókat. Az egészen a táj igézete uralkodik, így tűnik fel a páraköd az ér fölött, s a képzeletnek megjelenik a fuldokló király, „súlyedező lova érchímetű terhe alatt”. E látomás az egész képzelődésnek központja, az ősi visszavonást idézi fel, s nyomban a szörnyű pusztulást, hogy mindezt intelmül állítsa a költő. Valóban, Kisfaludy mint versköltő sem mindennapi adományokkal volt megáldva.

Maga az, hogy munkássága a szépirodalomnak csaknem minden ágára kiterjedt, bő képességek tanújele, kivált, mert nem egy téren úttörő volt s mindjárt szerencsés kezdeményező. Azonban minden érdeme mellett sem lehet őt csupán munkái szerint méltányolni. Csokonai élénkebb szellem volt, Berzsenyi tehetsége arányaiban hatalmasabb, Kölcsey mélyebb szív és tanultabb fő. Kisfaludy jelentőségének nagy része hatásában van. Neki volt korában legerősebb kapcsolata a közönséggel. Ő volt nálunk az első, aki arra gondolhatott, hogy birtok és hivatal nélkül az irodalomból próbáljon megélni. 1822-re zsebkönyvet indított meg, az *Aurorát*, mely Goethe javallása szerint mindenkinek hozott valamit, még zenedarabok is voltak benne, meg képek; ezekből néhányat olykor a szerkesztő rajzolt. A szép nemnek volt szánva,

„hogy legyen, amivel e szívek bálványai nemzeti érzéseiket táplálhassák" és „ne kéntessenek idegen nyelvhez ragaszkodni". Akkor az volt kíváncsú, hogy a nőket nyerjék meg olvasóközönségül; ma ez szinte egészen rájuk maradt. Az *Aurora* sokat tett a közönség épülésére, még többet az irodalom javára. Annyi félbemaradt folyóirat után most e körül sereglettek az írók, régiek és fiatalok egyaránt. A szerkesztő személye és tapintata jó összekötő kapocs közöttük. Pályája elején levélben fejezte ki hódolatát Kazinczynak, most is meghívja dolgozótársul. Adnak oda munkákat Berzsenyi és Kisfaludy Sándor is, a szerkesztő oda édesgeti a fiatalokat: Vörösmartyt és Czuczort, Bajzát és Schedelt s többeket. Hamarosan elmaradoznak a helytöltő nehézkes értekezések, helyöket jobban a szépirodalom foglalja el. A munkatársakból egész kis irodalmi kör alakul a szerkesztő körül, melynek tagjai biztatják és bírálják egymást. Munkásságukat részben az *Aurora* szükséglete és változatossága szabja meg. Kisfaludy ezentúl jobbra egyfelvonásos kis színműveket ír, melyeket itt közölhet, majd elbeszélésbe öltöztet egy adomát, vagy egész füzérét a furcsa eseteknek, s úttörője lesz a víg elbeszélésnek. Vitatkoznak irodalmi kérdésekről, tervszerűen próbálkoznak új versek formákkal, sőt műfajokkal, külföldi példák nyomán; így írja balladáit Kisfaludy, biztatják Bajzát dalokra s kritikákra. Próbálkoznak népdalokkal, tapogatóznak ritmusa körül. Az *Aurora*-kört Négyesy irodalmi orchesternek mondja: mihez a vezér keze el nem ért, barátaival alkototta meg.

A kör a költészet új irányához, a romanticizmushoz

hajolt, mely az általánostól a nemzetihez és egyénihez fordult, a klasszicizmus szigorú szabályai helyébe a képzetet szabadságát állítja. Ezzel egy nyugati áramlatnak nyitnak utat hozzánk, de mindjárt nemzeti méderbe vezetik. Az *Aurora-kör* irodalmi központ, és Kisfaludy a vezér. A kör irányt ad íróknak és közönségnek. Az írók ide vágynak vidékről, hogy résztvehessenek a szellemi életben, mely művelődési tekintetben Pestet kezdi az ország központjává emelni, ami összevág Széchenyi tervei-vel. Kölcsey régóta városba kívánczik falusi magányából, hol „a literator meghal benne”; Bajza két hétig sem tud nyugton maradni Orosziban, szobát kerestet Pesten; Kazinczy is fellátogat, hogy megismerkedjék a fiatal írókkal.

Bármily nagy hatása volt is azonban az *Aurórának*, folytatása évről-évre kérdéses volt. E könyv nem főúri mecénás kegyelméből jelent meg, könyvtáros adta ki; jutalmazta is a dolgozókat, habár csak tiszteletpéldányokkal; a szerkesztő kialakított díját is abban fizette meg. De Kisfaludy eleve azzal fogott volt munkához: „Magunknak kell áldozni, midőn elfogult gazdagjaink szunyadnak.” Nem is csak anyagi nehézséggel kellett küzdeni. A közérdeklődés, melyet az irodalom fölrázott, kezdett a politika felé fordulni; az országgyűlés meddősége, a várt reformok késedelme elégtelenséget, lelki forrongást idézett elő. E politikus korban Kisfaludy is a közélet felé sodródik. „A diétának vége — írja költőnk Kölcseynek 1827-ben; — nyelvünk ügye hazánkéval lassan hanyatlik, a szalmatűz villáma nagyobb sötétségbe taszít.”

Alapjában bízó és tettvágyó természet, minden hányattatásai és küzdelmei közepett is. Egyszer azt írta jegyzőkönyvébe: „A magyar nemzet igazi rejtmény a történet könyvében, — e nemzet, melyben nemzeti egység, közjóért való törekedés soha nem volt, kit annyi külső s belső veszélyek fenyegettek, örökkön idegen szokás rabja, tíz századot kiállt. Ha ezeket az elme megfontolja... a magyarok istenét meg kell ismernünk.” Hite és lelkesége e kor munkásának jelölte ki. Az irodalomhoz is nemzetébresztő vágy vezette, ott sem hiányzott belőle bizonyos gyakorlati vonás: a hiányok és a szükséglet iránt való érzék. Munkáiban régóta jelentkezett az a látszatos kettősség, hogy komoly színművei a nemzeti nagy mulat, az ősi erényeket magasztalták, vígjátékaiban pedig ostorozta a kicsinyes ragaszkodást a mult megrögzött szokásaihoz, az öntelt elmaradottság hibáit, a tunya kerékkötést. Széchenyi föllépte és eszméi nagy hatással voltak reá. Kész a szívéhez nőtt *Aurórát* átadni Bajzának, hogy maga Széchenyi tervezett lapját, a *Jelenkort* szerkessze. Egyik titkára Széchenyi Gazdasági Egyesületének, s ezen belül egy képzőművészeti intézet terve jár fejében. Éber figyelemmel kíséri az Akadémia megalakulását; tőle nyeri munkásságának legnagyobb elismerését, midőn első rendes tagnak választják. Úgy látszott, sorsa mindenben jobbra fordul, s tér nyílik előtte, hol hatni, tenni tud, — mikor a halál hirtelen megszakította életét.

Kölcsey már betegsége hírére felsóhajtott: „Még senki sincs, ki helyét pótolhassa.” (Bártfaynak.) Halála hírével Toldy azt írta Kazinczynak: „Pásztor nélkül való nyáj lettünk.” Bátyja, Sándor, abban jelölte meg legfőbb

érdemét: „Semmi erő vagy hatalom benne azon erős, egyetlen egy indulatot el nem nyomhatta, melylyel a magyar literatúrához ragaszkodott, azt állítván, a mit én is, mások is, hogy a magyar nemzetnek ennél fontosabb szolgálatot nem tehet.”

Gyulai Pál két mondatba foglalta össze érdemét: „Senki sem érezte mélyebben, hogy költészetünknek multunk és jelenünk tükrévé kell válnia” — és „Folyton az a vágy lelkesítette, hogy költészetünket európaibbá és mégis nemzetibbé tegye.”

Ha tovább él, munkáit elhomályosítják újabb tehetségek; de azt az érdemét, hogy ő tört nekik utat, nem homályosítja el semmi. Rá illenek Kazinczy szavai: Közel az idő, mikor új írók „ragyogtatni fogják a magyar nevet, ami nekünk nem jutott és nem juthatott. De mienk a dicsőség, hogy el van készítve útjuk. Nem futhatnának ők, ha mi nem irtánk vala.”

És Kisfaludy valóban oly szerencsés, hogy eszményei nem halványultak el, hanem élnek és hatnak ma is. Nevét egy élő irodalmi társaság viseli, mely immár majd száz év óta az ő szellemében mutatja az irodalom útját, folyvást arra intve, buzdítva, hogy a haladást össze kell egyeztetni a nemzeti érzéssel s a hagyománnyal.

JÓKAI MÓR.

Jókai alakját felidézni könnyűnek látszik, hiszen mindenki ösmeri; de éppen e miatt nehéz, mert ösmerősök arcképén szokás legszigorúbban bírálni minden egyes vonást. Jókai meghitt barátunk; munkái gyermekkorunk óta kísérnek; számos alakja mindnyájunk közös ismerőse; mind hasonlítanak ő hozzá, családi vonás van rajtuk; ő maga is olyan érdekes, akár regényalakjai, élete oly mesészerű, mint akármelyik regénye.

Már a ház, melyben született, titokzatos volt, falai nagy emlékekről suttogtak; minden ablaka önmagába, az udvarra nézett, mert a vallás-üldözés idején itt tartották titkos istentiszteletüket a protestánsok; mikor később képzelete e korba kívánczozott, csak szülőháza kapuján kellett benyitnia. A komor házból tavasszal kitétték a bölcsőt a napfényre; a gyermek nevetett, mert a lombok közt keresztül siklott a napsugár, s aranyfonalán egy tündér szállt le hozzá: a képzelet. Megérintette a gyermek szívét; tudj érezni mindent, amit mások éreznek, ami emberi szívet csak megdobogtat, s mindent szebben

és mélyebben érezz; rálehelte szemére: láss el a messze-
ségbe és a multakba, láss keresztül kőfalakon és emberi
szíveken; és megcsókolta gögicsélő ajkát, hogy a szó
édessé váljék rajta, mint a méz. És míg a tündér ott ját-
szott a bölcső körül, a rezgő lombok homályából tova
tűnt valami árny, mely más embert árnyéka gyanánt
kísér: a tapasztalás.

A tündér vezeti kezét, mikor három-négy éves korá-
ban új házuk szobáinak padlóját egyik szombati surolás-
tól a másikig telerajzolja krétája állatokkal, emberekkel;
az sugdos fülébe, mikor öt-hat éves korában már ő mond
mesét idősebb testvéreinek, nagy-hosszú mesét, melyet
egész télen át szó-fon, gombolyít, hogy csudájára jár az
atyafiság¹. Képelete már ekkor alakokkal veszi körül,
szörnyekkel rémítgeti; úgy, hogy míg az utcán a közel
iskoláig megy, kapujokból testvérnénjének kísérnie kell
szemével. A várost hajósnép lakja; messze utakról cso-
dálatos történeteket beszélnek, azok sorra járnak az osko-
lás gyermekek közt. Az élet is mesészerű embereket,
eseményeket visz útjába. Diák korában Pápán tanul, két
jó barátja van, egyiket Petőfi Sándornak hívják, a má-
sik Orlay, a festő. Petőfi szavalni szeret, színésznek
készül, Orlay, a későbbi festő, elbeszéléseket ír, Jókai
festeget. A tündér odarakta elébök jövődő szerszámai-
kat, de gyermek-kezők elcserélte, mindenik a másiké
után nyult. Szülővárosában megigézi a Duna képe,
Pápán a Dunántúl történetét, hagyományait, szokásait

¹ A költő Eszter nénye beszélt leányának, Vály Marinak,
az jegyezte föl.

szívja magába. Azután a Nagy-Alföld tárul elébe. Kecskeméten jogot tanul az iskolában, szállásadójától, Gyenes Mihály városi főmérnöktől pedig, akit fakó szekeren elkísérget hivatalos útjaira a város határában, fűvek, állatok, nép-élet ismeretét. Ebből a homokvilágból sok regény hajtott ki később. Huszonegy éves korában a fiatal írók lapját szerkeszti; az ifjúság egyik vezére; március 15-én ő tart beszédet a szabad sajtó nyomdája előtt, este a színpadon; ott tűz mellére nemzetiszínű kokárdát Laborfalvy Róza. Később a kormány nyomában Debrecenbe menekül, Vörösmartyval, Bajzával, Nyáry Pállal együtt; ott egy történelmi kor minden szereplőjét látja. Világos után a Bükkben bujdosik; megint új életet és új vidéket ismer meg, mintha az ország sorra elébe tárna minden szépségét, a magyar faj minden ágazatát. Komárom capitulációjánál Szigligeti testvére katonai Geleitscheint szerez a nevére, a feleség azt 1849 karácsony szombatján viszi meg búvóhelyére, azután hol Pesten, hol Budán rejtegeti. Egy pár év multán az ország legnépszerűbb írója; ír verset, regényt, színművet, biztatásul mutogatva bennök a dicsőséges multat, a kedélyes félmultat és a gyászolt nagyidőket; élclapjával egy nemzetet tanít újra mosolyogni. Száznál több kötetből épít magának alapzatot. Láttuk, midőn egy ország ünnepelte és láttuk öregén, Lear király módjára kitaszítva, légvárai előtt, hálátlanságot, feledtetést, hidegséget tűrve. Fordulataival és véletleneivel, dicsőségében és szenvedései közt nem olyan-e ez az élet, mint valami regény, nem olyan-e ő maga, mint egy regényhős?

A korszak, melybe életének java, munkásságának

fénykora esik, hősi kor volt, a csodák kora. Fölléptével az egész nemzet nagy érzések és a képzelet hatalma alatt állott. Életútja oly pályák mellett futott, mint Széchenyi és Petőfi, Kossuth és Görgei pályája, Deák Ferenc és Ferencz József elégült, virágzó kora. Álmodat láttott beteljesülni és valóságokat szétfoszlani; ápolt sötét időkben titkolt ábrándokat, látta a sorsot, amint nemzetek jövőjét szövi. Az ötvenes, a hatvanas években a szellem olyan munkásaival dolgozott együtt jövőnkön, aminő sereget egy időben ezeréves történetünk sem tud még egyszer felmutatni. Tükröződött szemében Arany János baráti arca, szorította Eötvös, Kemény Zsigmond kezét; megérte Magyarország feltámadását, látta a korszak nemtőjét, Erzsébet királynét, ismerte a jövő reményét, a trónörököst. Élete végén magános oszlopként állt közöttünk a múltból, egy runakő, mely emlékezni és áldozni hív, közelében azt az elfogódást éreztük, mint Róma temetőjében, ha Cestius piramisa tövénél Shelley és Symonds neveit olvassuk a sírkövekről, meg Goethe fiáét. Körülötte is nagy messzeségek és nagy emlékek találkoztak. Csoda-e ha nem volt biztos szemmértéke a mindennapi iránt, ha emberekben, eseményekben hozzászólt a különöshöz, csodálatoshoz?

Ezt szította benne a föllépte idején divatos irodalom is. Vajda Péter pantheismusa terjengett körülötte; Petőfi Suet kezdte fordítani s *A hóhér kötelét* írta; Kúthy *Hazai rejtelmek*et olvasták füzetekben. Külföldi példa az idősb Dumas, aki mintegy laterna magicával mutogatja testetlen képeit a felnőtt gyermekeknek. Petőfi is lelkesült érte s Dickenst tartotta az emberiség leg-

nagyobb jótevőjének, mert deríteni, mulattatni tudta. Ez a példa és ez az elv, kivált Petőfitől hallva, hogyne hatott volna Jókaira! Csakhogy ami Dumasnál számítás volt s a tetszés és népszerűség hajhászata, Jókainál jobbára a képzelet önkénytelen játéka, édes gyönyörűség. S míg a másik nagy romantikus, Victor Hugo, a különös-ségek útján testi-lelki szörnyetegek közé tévedt, Jókai rendszeren a szépet kereste.

Ilyenformán szövődött össze a kor és egyéni élete folyásából, meg irodalmi példák hatásából egy csodálatos költői világ, amelyben nincs különbség rendkívüli és természetes, mindennapi és különös közt, a valóság összeolvad benne a képzelettel.

A természetben is a rendkívüli, a rejtelmes vonzotta. Szerette nézegetni a csillagokat, svábhegyi háza előtt ott állt a messzelátó; tengeri csigákat gyűjtött s valóságos regényt írt rólok; fákat ültetett és ápolt s pantheistikus sejtelmekkel merült el életökbe. Szeme mindig túl-nézett az előtte állón, valahova messze; elmerült kifejezése beszélgetés közben is, mintha egy más világ hangjaira figyelt volna. A természettudományok és a művészi realizmus korában egy tündéri képzelt világban élt, mint sziklavarában a mesék királya. A képzelet volt tehetségének uralkodó vonása, át tudta formálni a valóságot, nemcsak a maga, hanem a mások számára is. Volt egy külön mesebeli Komáromja, egy csupa dicsőségtől sugárzó 48-a, sőt egy ünnepélyes Jókai-alakja is, melyet a közönség előtt viselt s talán ez volt az igazi, hiszen melyikünk nem igyekszik hasonlítani önmagáról való képzetéhez. A magyarság egész történetét összeállította mondákból.

Igy tett mindennel; képzelete, mint a délibáb vize, el-
árasztotta a valóságot, fölemelte s szokatlan, rezgő kép-
ben mutatta. A képzelet pótolta nála mindent, egészen rá-
bízta magát. Maga mondja, hogy első erdélyi török re-
gényét előbb írta, mintsem Erdélyben járt. Az ő Erdélye
Stambultól csak egy futamat lóháton s az úton szikla-
bércek közt, kívülről láthatatlan tündérpalotákban bűbá-
jos odaliskok élnek, akik párduccal őriztetik magukat.
A szerelmes és hős török ifjú megannyi jelmezbe öltö-
zött Byron; minden magyar vitéz egy-egy Kinizsi, any-
nyi törököt hasít ketté, ahány csak elébe kerül; minden
úgy megy, mint a mesében. Pedig az író forgatta az er-
délyi krónikákat, de beírta vele, ha anekdotaszerű esete-
ket gyűjtött ott, ahonnan Kemény Zsigmond megrázó
tragédiákat olvasott ki. A legelső név, a legelső adat,
mint keleti bűvészek markában a virágmag, rögtön haj-
tani, levelezni, virágozni kezd; a valóság magvából bű-
vészi mutatvány válik. Amint Cserei krónikáját forgatja,
alakok, történetek seregestül vesznek körül, egyik a má-
sikot hozza magával, mint az Ezeregyék meséi. *Erdély
aranykorából* kinő a *Törökvilág*, ebből *A kétszarvú em-
ber*. Egyes munkáinál is így van: míg a *Levente* drámai
költeményét lemásolja, tizenhat oldallal megnő, annyi új
szólat sző közbe.

Tart rá, hogy alakjai, történetei a valóság földjén
állnak; de csupán egy talpalatnyin; amint megindulnak,
a képzelet ingoványába süllyednek. Felesége látta Józsa
Gyurit úgy utazni, amint a magyar nábobról írja; ebből
támadt a nábob alakja, az egész regény. Mondja, hogy a
Mayer-lányokat mindenki ösmerte Pozsonyban, de Fanny

regényes sorsát ő adta a legkisebbnek. Hiába köti oda magát az árbochoz, megejti a syrének éneke; hiába akar elhúzódni a valóság sivatagába, megkísérti a képzelet incselkedése. *Egy az Isten* regényét egész sereg jegyzet támogatja, de a hiteles adatok közt mindenfelé titkos ajtók nyílnak, biztonságos gyalog-ösvények vezetnek háborús országokon keresztül. Szívesen látja útján itt-ott a valóság nyomait, de ha utólérné, visszarettenne tőle, mint az adomabeli vadász a medvétől, amelynek csak nyomait kereste. Képzelete szabadjára szokott, túlteszi magát a valóságon, világa saját erejéből áll fenn, mint a „Senki-szigete” és lakói: Terézia, ez a női Robinson, aki elülről kezdi a civilisatiót, és Noémi, ez a magyar Mignon. Kinek jutna eszébe illetőségi bizonyítványt keresni rajtok? Mit szólánánk hozzá, ha Petőfi azzal tréfálna meg, hogy kezét is fogott János vitézzel, mikor a felhők közül leszállt: már pedig Jókai azt bizonyozza, hogy ő ott volt az „aranyember” temetésén, megfordult Frivaldszkyval a „Senki-szigetén” s ott kezét szorított egy öreg emberrel, aki Noémi fia volt. Kár a mese kincsét fölváltani a valóságnak ilyen apró filléreire.

A mesének is megvan a maga élete; népek kihaltak és mondáik túléltek őket. Trója helyén kopár halom domborul s az *Ilias* igazít útba, hol kell keresni az összeomlott várost. Jókai életet tudott adni egy pár mesének. A Senki-szigetét elmoshatja az ár, talán sohasem is volt, de ma mégis mindenkié, mert egy könyv maradt belőle. A képzelet világában Jókai olyan otthonos, mondhatni biztos, hogy *A jövő század regénye* nemcsak költőibb, hanem valószerűbb is, mint Bulwernél a jövő

rajza, és több betelt belőle, mint Belamy hasonló, de szárazabb képzelgéseiből.

A képzelet munkája lehet valószerű, lehet csak játék. Mindenesetre komolyabb és nagyobb alkotása egy kölni dóm kitervezése, mint ezer légvár-építés. Egy Toldi, egy Bencze alakja, kik megállnak a maguk lábán, nagyobb diadala a költői erőnek, mint száz üres név elmosódó ködképe. Balzac és Stendal képzelete, tanulmány és megfigyelés alapján, korok és társadalmak képét idézi fel, szenvedélyek természetrajzát írja le, tudományos pontossággal, úgy hogy képzelt alakjok elevennek ér föl; részben a történet, részben a lélekbuvárlat feladatát végzik, világ- és emberismeretre tanítanak, művészi módon, de valósággal gyakorlati hasznú oktatással. Azonban nemcsak a valóság és mása szép; szép a távol kék hegy is, az ég boltozata, felhők futása, az illusiók; szép álmodozni, mint Petőfi mondja: nem tudva, hogy mi gondolatunk van. Jókaié ilyen játékos, ilyen álmodó phantasia. Szinte magától, önkényt működik, majdnem a költő akarata nélkül, látományai folyvást alakulva, egymásba folynak, mint az álomban, egyik elmosza a másikat. Maga mondotta, hogy egyik-másik regényét álmban szötte tovább. Sokszor világosan látni, mint sodorja el írói tervétől a megáradó phantasia. *Erdély aranykora*, e cím szabad és boldog világ rajzát igéri s a történet csupa ármány, erőszak, gyilkosság szövedéke. Fráter Györgyről ír s a krónikák visszaviszik magukkal II. Lajos udvarába és a mohácsi vészbe. Máskor a *Régi jó táblabírák* patriarchalis korába készül vezetni, de útját egyszerre szerelmi történet önti el; meglehet különben,

hogy a censor sem tűrte a régi közigazgatás dícséretét a Beamterek rovására. Regényei olyanok, mint az úszó szigetek; buja rajtok a növényzet, tarka madarak szállonganak, de az egész nincs a földbe gyökerezve, az ár ide meg oda hajtja, s nem tudni, hol áll meg.

Egész világa álom-világ. Ezek a káprázatok, melyek egy parányi valóságból oly dúsan hajtanak, ezek az alakok, melyek a valóság mozaik-köveiből szemnemlátta angyal vagy sárkány ábrázolatokká vannak összerakva, a leleménynek ez a kifogyhatatlan áradása, hogy az új mindig nyakára nő a réginek s szinte elfeledteti: mindez a mesével, rokon a mesetermő képzelettel.

Mese és regény egy családból valók, csak hogy a regény felnőtt, megkomolyult; polgári, józan műfaj, mely az életet másolja. Fő benne az ember; az embert a francia regény a társadalom productumának fogja fel, az angol az erkölcs mérlegén méri, az orosz az egyéni lélek rejtett mélységeit kutatja. Jókai regényei más úton járnak; kikerülik a történeti, társadalmi vagy lélektani regények problémáit, viszont a kalandregényeken felül állnak szépségükkel; a „Jókai-regény” külön faj, azt lehet mondani: mese-regény. Nem a valóság, nem az emberi természet törvényei uralkodnak benne, hanem a képzelet, mely a valót összeszövi az álommal, mint a mesében. A mesemondónak fő a cselekmény, abban leli kedvét, ritkán jellemez, akkor többnyire túlzottan; így van ez Jókainál is. Arany László fejtegeti, hogy a magyar népmesék különösen bonyolultak, kacskaringósak, terjengősek: Jókai regényeit is ez jellemzi. Hogy népmeséink a közel esők rajzában természetűek, reálisak, csak hogyha

a mindennapitól távolodnak, kezdi meg szabad játékát a képzelet: ezt Beöthy Zsolt a Jókai regényeire is ráolvasta. Mesélő kedve örömet siet oda, a hol nem köti a valóság, hanem meglepetéseket szőhet, ami a mesemondó öröme; ezek kedvéért feláldozza az események valószínűségét, a jellemek egységét, egész emberi természetöket. Ezért tartotta többre Gyulai a főknél mellékalakjait, a regényeknél beszéleyeit, melyeket az írónak nem volt ideje kiforgatni a valóságból.

A cselekménynek az uralma érteti meg sokat gáncsolt alakjainak természetét. Thackeray meg Flaubert alakjaik sorsát jellemökből szövik; ha elgondolták egy-egy alak erkölcsi képét, megfigyeléseikből válogatnak hozzá színeket, keresnek valakit, akinek mintájára rajzolják külsejét, választanak házat, a hol lakást adnak neki, bejárják a várost, az utcákat, a hol élnie kell, cipőjét megmártják annak porában. Jókainál a mese a fő, kihímezi tarkán, kihányja sújtással, mint egy palástot, aztán ráteríti az alakra, mint a festő a fabábra. Az ő alakjai, mint a népmeséké, alkalmazkodnak a mese fordulataihoz s ha a felhőkbe kell is kapaszkodniok, nem ellenkeznek. Történeti vagy társadalmi személyeknek csak a köntösét viselik, legtöbbjük hős, tudós, világfi s hívják őket Kárpáthy Zoltánnak vagy Berend Ivánnak, valamennyi ugyanaz az egy mesebeli hős, aki elindul heted-hét ország ellen, legyőzi a hétfejű sárkányt, felébreszti és feleségül veszi a királylányt a fele királysággal. Egy kis erőszakkal erre az ős mese-typusra lehetne visszavezetni valamennyi regényét és hősét. Tetteik legfőbb rugója a mesemondó akarata. A nábob alig térhet házassága után

egyszerre ennyire jó útra. Miért csak halála küszöbén világosítja fel Szentirmay Rudolf Kárpáthy Zoltánt arról, hogy ha az ő leányát feleségül veszi, elnémít minden rágalmat és kitisztazza anyja emlékét; miért hagyja addig vergődni szegény fiút a rágalmak gychennájában? De hol volna e nélkül Zoltán nagylelkűsége, hova lenne a regény bonyodalma, az egész regény?

Mint történeteit, alakjait is szereti igazolni; így az *Elátkozott család*-ban a kálvinisták templomépítése mellett Malárdy alispánt, aki azt lebontatja, Gutai nagytiszteletű urat, aki elátkozza a templom-romboló családját; ez az átok telik be aztán a regényben, egyrészt Bajcsy uramnak, a csizmadiamesternek alispánná választásával, amit az író igaznak mond, de másrészt a papnak egyszerre előtermett fia által, aki szép, eszes, megnyerő modorú világcsaló, megszökteti az alispán leányát, hogy aztán szegény és elégedett lévitaképpen tengesse életét, — igaz, hogy más elbeszélésben. A kártyákat a mese szeszélyes tündére keveri, egyik alakkal elüti a másikat, de míg tart a játék, az olvasó visszafojtott lélekzettel találgatja: mi lesz belőle. *Mégis mozog a föld* regényének kora már a költő életébe, gyermekkorába esik, az író Toldy Ferenc útmutatása nyomán indul, de a fő-alakban összeolvasztja a lelkes, irodalom-ébresztő Kisfaludy Károlyt a boldogtalan, mellözött, korán elnémult Katonával — egy képzeleti alakká. Mintha valaki egy mozaik kockájával erősítené, hogy angyal vagy sárkány igazán van, mert e kődarab is ábrázolatukból való.

Jókai alakjai rendszerint ily elnagyított vagy összetett ábrák, angyalok vagy ördögök, szeretni vagy gyűlölni

kell őket; sokszor e szikra érzés lehell beléjük életet. A jók tövises úton a boldogság virágos mezejére jutnak, a gonoszok végül szörnyen lakolnak. Csak Dickensnél van még ily egyszerű és erős igazságszolgáltatás, — meg a mesékben. De az olvasónak jól esik, ha a mérleg, melyet a világ bekötött szemű istennő kezére bízott, legalább a költői világban érzékenyen mutat.

Igy bukkannak fel mindenütt, cselekményben, alakokban, igazságszolgáltatásban a mese vonásai.

Az ólombetűk korában, melyek öldösik a meséket, ő mesét mondott korszerű irodalmi formában. A nagy távolságokon, melyek a könyv- és ujságolvasókat tőlük elválasztják, a mesék nehezen bírnak átrepülni, sok aláhull, elvész; — Jókai költészete, mint kisebbeket egy nagy madár, fölveszi őket és elviszi az irodalom partjára.

Ez a kulcs: „mese”, pattantja föl a nyitját annak az ellentmondásnak, mely regényei körül a komoly kritikusok és az olvasók között volt. A műbírálok történelmi vagy társadalmi regényeknek vették, úgy bírálták, a közönség pedig meséknek olvasta és élvezte őket. Legtöbbecket ma is a pusztá cselekmény érdekel; Jókai ebben kifogyhatatlan s nem is igen fárasztja olvasóit egyébbel. Kivált abban az időben, melyben népszerűsége virágzott, a cultura foka s a korszak megpróbáltatásai úgy hozták magukkal, hogy az emberek szívesen menekültek a valóság elől egy gondtalanabb világba, élet- és emberismeret helyett inkább pihenőt kerestek a könyvben. Ez volt hatásának egyik titka.

Ennyi mesei vonás mellett mi teszi, hogy könyvei

és alakjai élnek a közönség lelkében; mi teszi őket ilyen időtállókká, változó divatokon át népszerűekké?

Legelső sorban a költő magyarsága. Tehetségének kinyílása idején nem csak a romanticismus virágporát szórta széjjel külföldi áramlat: a magyar földön is tavasz volt, az is meghozta a maga természetes virágait. A regény és a dráma jobbára regényes félhomályba húzódott ugyan, de az elbeszélésben kivált a vígjátékban Kisfaludy Károly, Gaál József, Nagy Ignác tösgyökeres magyar alakokat szerepeltettek. Jókai maga Petőfivel együtt indul el és csakhamar találkoznak Arannyal. Amazok a comicum derűjében fűröszötték alakjaikat, ami rendszerint reális vonások túlzása; ez a két nagy költő pedig az üres föllengéssel szemben a művészi realizmust jelentette. A magyar alföldi tájaknak, embereknek, a magyar jellemnek az a typusa, melyet ők megalkottak, mintául állott mások elébe. Jókainál is a Garamszeghy-féle táblabírák, Kampós-forma kasznárok, kis prókátorok, egyszerű céhmesterek, pletykás és rémhíreket hordó vénasszonyok, okos és tempós parasztok, -egyől egyig testestől-lelkestől realisak, igazak, elevenek. Ilyen egyszerű alakokkal a képzelet nem is űzheti szeszélyes játékát. Lassan ritkuló typusaikból az író maga is sokat ösmert, ezeknél nem szorult a képzeletre, a valóság emléke szépítette meg őket.

Sokszor egy-egy leírással ad valóságos háttérrel az eseményeknek; ilyen a komáromi földrengése, amely egy pillanatra fölemeli a Duna medrét s megmutatja iszapjában a hajó-roncsokat és a víz egyéb titkait; a pesti árvízé, amint az utcákra tóduló vízben a házak ablakai

egyszerre tükröződni kezdenek; a Tisza kiöntéseé, mikor a zöld ár a medertől elfelé folyik. Komárom, Debrecen mindig biztos földként áll talpa alatt.

Van egy sziklája idő dolgában is, ahonnan nem sodorja el a képzelet. Egész történetünket megírta regényekben, színdarabokban, a *Varchonitákon* és *Leventén* kezdve a Bach és Schmerling korszakáig, sőt ezen is túl, de legörömostebb a félmultban időz, ahonnan elhallatszík hozzája a szájhagyomány, és a maga korában, a hol maga tesz tanúságot önmaga mellett. Képzelete itt is színez, elmos, nagyít egyes vonásokat, mikor képét componálja, a hatás kedve szerint oszt el fényt és árnyat, de velejében a képet nem lehet hamisnak mondani. A mult század húszas évei nem voltak oly egyszerűek, kedélyesek, eseménytelenek, mint a nábob környezetében, de voltak ilyen typusok és ilyen volt a kor hangulata. Irodalmunk fölélesztése sokkal több küzdelembe és szenvedésbe, többek kitartóbb munkájába került, mint ő festi, de a küzdőkben ilyen lélek, ez a lelkesülés lobogott. *A kőszívű ember fiai* örök eposa a szabadságharcnak. És ha Ankerschmidt lovag megtérése, lelkes magyarrá válása szövevényesebb okokból történhetik is valóságban: magára ilyen lélekcsereére számos példa volt azelőtt is, akkor is; Jókai Haynaut vette mintának, de lélekben előre úgy alakítva, hogy e ponton a regény valószerűbb a valóságnál. A magyar föld és a magyar lélek rajzában nem téved soha. Magyarságát magával viszi a képzelet birodalmába. Török basái, ha nem különösen gonoszak, — szófukar vagy adomázó magyar táblabírák. Úgy ismeri a nép hagyományait, szokásait országszerte, hogy munkái-

ból össze lehet állítani Magyarország ethnographiáját. Úgy ismeri a földet, a tájakat is. Kertész tesz róla bizonyosságot, hogy számtalan leírásában nincs egyetlen növénytani tévedés; ami virágot ő mocsárinak mond, az igazán ott virít; sohasem téveszti el, mely virágok nyílnak egy időben. Hogy' ismeri a *Sárga rózsában* a Hortobágyot, a napköltét, meg a délibáb játékát, a gulya, ménes életét, a néptelen pusztán a roppant különbséget csikós, gulyás, juhász, kanász között, az éles rangfokozatokat a karám, a „vasaló” körül; hogy' tudja festeni az egyszerű szívek egyszerű szerelmét, hol egy szál virág nyujtása már hűtlenség a „másik” iránt, a kalap mellett viselése kihívás, a kihívás pedig pusztai párbajt jelent, lóhátról, ölmos végű bottal: „Egyet ide, egyet oda! Amelyik jobb, az a több”. Ezt idegen meg nem érti, a nemzeti szellemnek ilyen igaz és mély nyilvánulásai lefordíthatatlanok.

Előadásának is fő bája pompás magyarsága. A Dunántúl választékos, hajlékony nyelvének kaptárába fiatalon begyűjtötte Kecskemét és Debrecen mézét, későbbi útjain Erdélyét s a székelységét. Az ország minden vidékének szókincse összeolvadt nála. A nyelv és stíl megújítását, a nép tiszta nyelvének kicsiszolását a költészetben Petőfi és Arany hajtotta végre, a prózában Jókai. Mily döcögős és lomha volt a próza ő előtte s az övé íme, leszámítva a sokat-írással apró foltjait, mily eleven, mily üde 50, sőt 75 év multán is. Jókai itt emberötlők munkáját végezte el. Nyelv és előadás dolgában felülmúlta nagy regényíró kortársait; Gyulai maga hirdette, hogy ment azok idegenszerűsége- és nehézkességétől.

Nyelvünk legnagyobb művésze, Arany, elismerte Jókai nyelvének „saját íze szerinti zamatát”. Néha oly zenei, hogy szavalni lehet, mint a *Munkácsi rab*-ot. Tréfásan azt mondja magáról: az írás neki könnyű mesterség, csak kigondolja, azután leírja, ez az egész. Néha úgy tetszik, írás közben gondolja ki is. Kéziratain alig van törlés, stílusán nem érzik tintaszag. Nem is ír, hanem beszél. Az ő írott szava olyan eleven, közvetlen, akár az élő beszéd.

Lebilincselő előadásának köszöni nagyrészen népszerűségét. Senki sem írt több olyan könyvet, melyet „nem lehet letenni”. A kápráztató előadás feledteti a cselekmény fogyatékát, a jellemek ellentmondásait; a pompás leírások, érdekfeszítő mese közben szinte észre sem vesszük, hogy Timár Mihály elorozza a más kincsét, hogy kettős házasságban él, hogy selejtes, bűnös jellem, mindenkit megcsal és boldogtalanná tesz. Ezen a lapon egy leírás ragad meg, a másikon egy ötlet, majd a képzelet játéka, a nyelv pompája; mintha kaleidoscopot forgatna szemünk előtt. Mindenki talál nála valamit, amit szépnek tart: a kit a kalandok nem érdekelnek, megnyugszik egy művészi leleménynél, egy üde érzés mellett, egy költői gondolatban. Majd minden munkájához szava lehet egyben-másban a kritikának, de nincs egyetlen könyve sem, melyben valami szépség ne találkozónék.

Különösen egy megnyerő vonása emelkedik ki: humora. Nem is humor ez voltaképpen. A humorban fájdalom van, megértés és megbocsátás, fájó mosolya az érett kornak, mely sokat látott, keveset bán. A Jókai tréfálkozása mindig fiatalos. A humor olyan, mint mikor

vihar előtt kivillan felhők közül a nap, idegenszerűn, nyugtalanítón világítja meg a táj egy részét, csak futólag, s fénye újra eltűnik. Jóкаи derűje olyan, mint mikor eső után kisüt a nap. Nem is él az övé; az él személyeskedő; olyan, mint a szikra, ahova pattan, perzsel s maga kialszik. Inkább az adomával rokon, mely mint szüretkor a venyige-tűz, megvilágítja a körülötte ülők arcát, sziporkázik, de nem éget, nem tesz kárt. Az adoma nem bánt senkit, magára veszi a nevetséget; mint ha valaki felhajít egy buzogányt, de maga elkapja, nem üt meg vele más. Hossza: két szippantás köze, míg a pipa ki nem alszik. A józan ész a melegágya, ezért olyan ott-honos a magyarnál; egy faja a példabeszédnek, mintegy cselekménye egy leszűrődő közmondásnak. Jóкаи vagy tízezer adomát összegyűjtött az *Üstökös*-ben — mert az adoma eláll, mint a jó bor — zamatjuk benne maradt tollában, de ő maga termi magának az adomákat, adomaszerű mondásokat. Jókainak *jó kedve* van, minek az a jelző dukál, hogy jóízű. A collégiumi diákok fiatal jókedve él benne, amely mindennel komázik, keresetlen, önkénytelen, mindig kéznél van, mert — természet. Mikszáth tréfáiban öreg-uras csintalankodás dévajkodik, Eötvös Károly vármegyeházi adomáit malícia élezi ki: Jóкаи kedve ment a gúny és öngúny töviseitől, magát mulattatja vele, mosolyunk mosolyán fakad. Annyi benne a komikai erő, hogy önálló alakokká tud jegecülni, minő Tallérosy Zebulon, Mindenváró Ádám, akik a regényen kívül is évekig éltek önállón az *Üstökös*-ben, főképp pedig Kakas Márton. Ha könyveiből kitörülnék a tréfás, komikai helyeket, a köteteiből épült oszlop jelentékenyen

megcsappana, meg az író népszerűsége, sőt közönsége is.

Aki nevet, az jó ember, aki megnevettet, kedves. Jókai derűs természete, kedves egyénisége ott van minden munkájában s nem utolsó vonzereje azoknak. Sokat beszél magáról is, képe bevéődött a köztudatba; közvetlen ismerőse olvasóinak, szinte családtag náluk. Milyen öröm, ha egy ilyen szeretetreméltó, derűs, kellemes, szép ember benyit hozzánk és beszélgetni kezd velünk. Mert Jókai beszélget olvasójával. Mintha kézen fogva vezetne ki a mezőre, mesét mondvá mindenről, ami szemébe ötlík; ott a fűszálon tündérek lovagolnak, törpék hancúroznak a csalitban, a vízbe zuppanó béka elátkozott királyfi, az a piros virág vérfolt helyén nőtt . . . Oh, milyen jó gyermeknek lenni, okot nem fürkészni, következménytől nem félni, képzelődni, csodákban hinni, valakire hallgatni, — aki költő.

Amint könyvei egymás mellé gyűltek, élet-mű alakult ki belőlük, melyet egységbe fűznek írójuk jellemvonásai. Ebben múlja felül azokat a bőtermő regénygyártókat, akikkel termékenység dolgában össze szokták hasonlítani: azok a valóságot negélezzik, Jókai költő, akinek külön világa van, ennek saját levegője. Az ő világában nem akadunk össze a szenvedélyek félőrültjeivel, büntetlen gonoszokkal, az elaljasult emberi természet szörnyetegeivel, többnyire fiatal emberekkel találkozzunk, kiket nem gyötörnek kétségek, hanem bizalommal néznek az életbe, a szegénységet megszépíti elégedettségük, munkájukat a siker reménye. Érzéseik tiszták, vágyaik nemesek, eszményekért élnek. Ezért lelkesülnek érettek a fiatalok, ezért jó olvasmányok munkái az ifjú-

ság kezében. Ki nem akarná hinni, hogy az elmúlt idők jobbak voltak a jelennél, ez a zálog, hogy a jövődő megint szebb lesz; ki ne hallaná szívesen, hogy az emberek jók, nemesek, akiket érdemes szeretni, hogy a társadalom nyomorúságait megorvosolja a gondviselés, az emberi okosság vagy a jóság. Az ilyen suggestio nem gyógyít szervi betegséget, de a lélekét és kedélyét igen.

Ez a világnézet is vonzotta hozzá az olvasók tömegét. Ő előtte nem volt ilyen népszerűség, könyvek nem értek ennyi kiadást, mint az övéi, nem forgatták azokat annyian. Két-három évtizeden át termékenysége egymaga egész irodalommal ért föl. Hívei folyvást elég olvasnivalót találtak az ő könyveiben, kifogyhatatlan változatosságát nem únhatták el; ez magyarázza hosszú egyedulalmát. Kibővítette az olvasó-közönség körét; könyveit olyanok is olvasták, akik más könyvhöz nem szoktak; egy hortobágyi karámban is számos kötetére akadt. Neve és munkái a külföldnek is sokszor eszébe juttatták, hogy a magyarság él, hogy tehetséges és művelt faj.

Termékenysége, hosszú egyedulalma mellett nem csoda, ha a nemzet egy időre eltelt munkáival s másféle italokra szomjazott. De jobb munkáihoz vissza fognak térni újra meg újra, mint a forrásvízhez, mint a mesékhez.

A maga korának fiatal íróit búvkörébe vonta, hatása érzett első munkáikon. Későbbi fiatal írók, mindenáron újat keresve, a naturalismus országútján indultak, sokszor a romantikához hasonló túlságok között a valótlan-ság másik végletéig jutottak. Jókai iránya, a képzelet korlátlan csapongása, a mai komoly, tudományokon nőtt

világba alig térhet többé vissza, de műveinek feltámadása időnként megpihenteti a közönséget a mindennapi élet zaklatásaitól.

Az élet egyre józanabbá, ridegebbé válik. A ki belőle ideig-óráig menekülni kíván, azt Jókai elvezeti egy derültebb világba, a hol nem a valóság zord törvényei uralkodnak, s a mely mégis ösmerős: magyar.

GYULAI PÁL.

Mint földjét a koronázó dombba, irodalmunkba folyvást elküldte tehetségeit az ország minden vidéke. Nálunk nem is ragaszkodtak szűkebb hazájok hagyományaihoz és jellegéhez, mint a franciáknál a Provence; rokonízlés és irány sem kapcsolta össze őket, mint a németeknél a sváb iskolát, hanem beleolvadtak a magyar irodalom egységébe. Csak Erdély szépíróin érzik a bérces ország levegője, azokon is, akik az egész nemzetnek írnak, mint Jósika és Kemény. Erdély zivataros multját idézik fel, mely fölött tragikai árnyak borongnak; tájait festik; alakjaik lelken, szenvedélyein mint gyűlölködéseiben, valami zordon erő érzik, hasonlóan a székely népballadákhöz; költői nyelvökön különös zamat. Belőlők Erdély lelke szól, hol szívósabb az emlékezet, éberebb a történeti nyomok emléke s az érdeklődés a közélet iránt, ami mind a hosszú különállás alatt fejlett ki. Ez irodalom a mult század harmincas éveinek derekán Jósika regényeivel az egész ország közönségét meghódította; utóbb, a negyvenes évek végén, egy politikai eszme for-

dította Erdély felé a szíveket: az Unió vágya. Irodalom és politika ismét egymás nyomában jártak. Államférfiak és költők a két ország egyesüléseért lelkesültek, velők az egész ifjúság a Királyhágón innen és túl. E mozgalomban Gyulai Pál a kolozsvári ifjúság vezére. Ekkor adja ki első hazafias verseit, közös kötetben Szász Károlylyal és Mentovich-csal, összeolvasztva az irodalmi lelkesülést a politikaival. Már ekkor túl volt első írói kísérletein, s gróf Bethlen János házánál, mint nevelő, megismerte Erdély vezéralakjait.

E kezdet jellemzi a későbbi férfiút, kiben állandó maradt az érdeklődés a közélet iránt, s az író, aki egyik jellegzetes tagja azon írói seregnek, mely Erdélyből indul el, de az egész országnak munkálkodik.

A szabadságharc éveit, mint gróf Teleki Domokos titkára, Pest közelében élte át. 1851-ben látta viszont a szomorú Erdélyt, hol azalatt anyját is eltemették; az egész ország olyan volt szemében, mint „koporsóban mosolygó halott”. Erős volt benne a szeretet szülőföldéhez; késő öregségében is ellágyulva emlegette kőmáli kertjüket, hol atyja annyi gyümölcsfát ültetett s anyja oly szép virágokat ápolt az ágyasokban.¹ Első kiforrott verseiből a búcsúvétel és a szomorú viszontlátás fájdalma szól. Otthonn még mélyebben érezte a nemzet gyászát, szenvedéseit. Erdély pusztulását, az elnyomott magyarság szenvedéseinek képét örökíti meg legnagyobb elbeszélése,

¹ Levele Harashti Gyulához 1896 dec. — *Budapesti Szemle*, 144. köt. 206. l.

Egy régi udvarház utolsó gazdája,¹ az öreg Radnóthy alakjában, aki nem tudja beleélni magát a megváltozott viszonyokba, minden régihez ragaszkodik, védelmezi elkobzott jogait s a valóságból mindinkább a képzelet világába sodródik. Az író is csak képzeletben dolgozhatta ki művét, hat évig kénytelen volt magába fojtani, akkor is kétszer kellett megírnia: előbb enyhébben, amint a censura felől megjelenhetett, de amellet a maga kedvére is, kiöntve benne egész fájdalmát. Ez is erdélyi történelmi regény, mint Jósika és Kemény munkái, csakhogy a jelen történetéből. Nem is csupán Erdély képe, hanem az akkori egész országé; Radnóthy a magukba zárkózott bús hazafiak typusa, örök alak. A tárgy rokon Jókai *Új földesur*-ával, csakhogy Jókai 1863-ban már derülni kezdő ég alól nézi a szomorú tájékat, melyen végigtombolt a vihar, de a sötét ég alján már a remény szivárványa dereng; Gyulai a szenvedés sajgása közben írt, mikor a sebek még vérzettek, körülötte feldúlt udvarházak romjai feketélltek, fájdalmukba temetkező emberek sóhajtottak, mindenfelé a pusztulás képe sötétlett. A költőnek is az elegikus bánat, sőt tragikai fájdalom iránt van érzéke, mondhatni hajlama. E művében és néhány szomorú versében rózta le Gyulai a fiú háláját szülőföldre iránt.

Sem élete, sem munkássága nem maradt Erdély határai közt. Néhány évi Pesten laktában 1853-ban meg-

¹ Első csirája az *Egy régi udvarház* c. leíró költemény 1852-ben; ez a ház szakasztott a Radnóthyé, ezt népesíti meg a család alakjaival az elbeszélés.

indítja Pákh Alberttel a *Szépirodalmi Lapok*-at, majd a *Vasárnapi Ujság*-ot; kiadja úttörő tanulmányát Petőfiről, s midőn haza költözik is Kolozsvárra, szorgos munkása marad Csengery *Budapesti Szemlé*-jének, dolgozó-társakat, cikkeket, előfizetőket toboroz számára. Otthonn legbuzgóbb tagja a buzgó gróf Mikó Imre körének, jelentős része van az Erdélyi Múzeum-egylet megalapítása körül s első éveinek munkásságában. Midőn a Kisfaludy-Társaság népköltést gyűjtő munkája megszakadt, Gyulai sok erdélyi balladát és mesét gyűjtött és fejtegetett; Kriza *Vadrózsái* is az ő „szíves, barátságos zaklatásai mellett” láttak napvilágot; ő szerkesztette később Arany Lászlóval a Kisfaludy-Társaság újabb népköltési gyűjteményének első gazdag három kötetét. Így munkálkodott Pesten és Kolozsvártn az egész irodalom javára.

Ahol a nemzeti művelődés munkája még szervezetlen s nem folytonos, hanem jobbára egyének buzgósága és áldozata helyettesíti, legkivált pedig oly korban, mikor hosszú elmaradottságot kell helyrehozni: a jobb tehetségek kénytelenek elvégezni erejük felaprózásával mindazt, amivel a kisebbek adósok maradtak. Gyulainak is sok mindent kellett végeznie, ami elvonta írói terveitől: tanított, cikkeket írt, szerkesztett, részint mert az irodalomnak szüksége volt reá, részint a megélhetésért. Pestre költözése után, a hatvanas évektől kezdve, volt egy korszak, vagy húsz évig tartó, mikor ő volt irodalmi életünk vezéralakja. Mint egyetemi tanár a régi irodalmat magyarázta az ifjúságnak; a *Budapesti Szemlé*-ben, melynek szerkesztője lett, bírálta a munkálkodókat; emlékbeszédeiben méltatta a kidőlteket; a Kisfaludy-Társaság

elnöki székéből fejtegette és irányította irodalmi mozgalmainkat; kezén mentek át, mint osztály-titkárén, az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának kiadványai; a nagy közönség számára megalapította az *Olcso könyvtár*-t. Amit írt, jelessége mellett terjedelemre is dús munkásság; amit azonfelül dolgozott az irodalomért, maga elég egy emberéletre. Nem csupán az íróasztal írója volt, hanem az irodalom munkása, ha kellett, harcosa. Az ő korában nem volt nála munkásabb és hasznosabb tagja irodalmunknak.

E sokoldalú munkásságot eleven egyénisége és szilárd jelleme foglalta egységbe. Az ember és az író egy volt benne. Munkáiban ugyanazt a természetességet, egyenességet és határozottságot, ugyanazt a mély erkölcsöt kell becsülni, mint jellemében, s jelleme ép oly értékes alkotás, mint legjelesebb munkái. Két tulajdonság egyesült benne ritka magas fokon: erős értelem és mély érzés, az igazság szeretete, mondhatni szenvedélye s a költészetért való lelkesülés. Ez ellentétesnek látszó sajátságok összhangban voltak nála. Egyformán szerette az igazságot és a költészetet: abban az értelem őszinteségét, emebben a szív igazságát. Éles szemével nem csupán meglátta az igazságot, hanem — egy angol moralista szava szerint — kimondásával tisztelte azt. Szava nem igyekezett, arca sem, elfátyolozni gondolatait vagy érzéseit; ezért tartották epésnek, pedig csak igazmondó volt, ezért vált sokak előtt népszerűtlenné, mert az emberek nem szívesen találkoznak a mindennapi életben az igazsággal, csak templomban szeretnék tisztelni, mint az erkölcsöt, időnként, mikor éppen szükségét érzik. Gyulai pedig szemé-

ben és szavában hordta az igazságot. Mindenki ejt ösmerőseiről csípős megjegyzéseket, ha nem is különös rosszindulatból, legalább hogy a maga éleslátását megelmességét fitogtassa, de hozzá szokás tenni, hogy ez csak négy szemközt van mondva, vagyis hátmegett. Gyulai beszélgetés közben is többnyire bírálatot mondott emberekről és tetteikről, de rendesen hozzátette: „Mondja meg neki, hogy én mondtam.” Szívesebben csipkelődött szemtől-szemben s gúnyjának mindig volt magva, azért félték tőle annyira. Egyszer egy fiatal író látogatta meg, kinek a *Szemle* épen nagyobb tanulmányát tette közzé egy társadalmi kérdésről. Gyulai gáncsolta a cikk zavarosságát, hogy nincs benne „ordo clarus” s azt a tanácsot adta: ily hibát elkerülhet, aki cikkét figyelmesen lemásolja. Az ifjú író a másoló munkának már a gondolatára is elszörnyedt s azzal védekezett, hogy atyja, egy neves vezércikk-író, sem másol le soha semmit. „Meg is látszik rajta”, vetette oda Gyulai. „Nem ítélnék atyámról”, pattant fel a látogató. „De én ítélnék”, mondotta Gyulai az olyan ember nyugalmaival, aki nem hódol a társasélet azon szokásának, mely szemben hízeleg, csak hátmögött bírál s kész az ítéletet az utókorra hagyni, még közügyekben is.

Gyulai annak nézte az irodalmat, azért sürgetett folytonos, éber kritikát. „Nekünk az irodalom és művészet több, mint más szerencsésebb nemzeteknek; nemcsak a műveltség és szellemi élvezet kérdése, hanem a nemzetiségé, a nemzeti lété is egyszersmind.”¹ Ezért lelkesült

¹ *Emlékbeszédék*, 2. bővített kiadás, II. 283.

érte kora ifjúságától fogva, fejtegette érdemét nemzeti fejlődésünk körül, védelmezte hagyományait, erkölcsét, méltóságát, szentelte neki életét. Hányszor nem láttuk öreg korában is fölcstillani szemét s egész hévvel vegyülni a társalgásba, mihelyt az irodalomra fordult a beszéd. Óh, Gyulai szerette az irodalmat, mint kevesen; feláldozta érte költői becsvágát is, magára vállalván a bíráló hálátlan tisztét. Együtt vezette ebben az igazság tisztelete s a költészetért való lelkesülés.

E kettő egész költői és kritikai munkásságát áthatja. Kezdő művein ugyan a romanticizmus lehellete érzett, de az első között volt, akik a népköltés felé fordultak, melynek egyszerűsége és igazsága közel állt hozzá. Ő fejtegette azt nálunk költői szempontból legmélyebben, kivált a népdalt és balladát. Tanította, hogy „a népies eszme, amint nálunk kifejlett, nemcsak pusztán naivságot jelent, de közel rokonságban van a költészet tisztán nemzeti fejlődésével”.¹ Hirdette, hogy a népelem megtisztítja a nyelvet, általánossabbá teszi a költészet hatását, némiképpen szabályt is adhat a műköltészetnek, sőt új formákkal gazdagíthatja. Feltárta Petőfiben a népies nemzeti szépségeket s *Toldi estéjé*-n mutatta ki, hogy „a népies éposz sem több, sem kevesebb, mint a nemzeti”. Ő volt ez irány úttörője a kritikában. Maga is tanulta a népköltészetet: átköltött meséiben, Szilágyi és Hajmási ódon történetében szinte összeolvadt vele. Fogékony volt a naiv báj iránt, az életben is vonzotta az egyszerű emberek lelki világa, szívesen állt velök szóba s örömet eltréfál-

¹ *Kritikai dolgozatok.* 114. 64.

gatott gyermekekkel. A népköltésen tanulta az egyszerű és világos szerkezetet, mely együtt születik a tartalommal, mint gyümölcsön a héj. Ez tömörség mellett folyamatos haladást és gyors kifejlést jelent. Kedvelte a népdal mozgalmasságát, például a *Fakó lovam fel van kantározva* kezdetű négy sor közvetlen magánbeszédét, mely a legény készülődését, útját, kedveséhez érkezését 'drámaian szemlélteti. Ez elevenység átszállt az ő költészetére is. A *távozó* c. versében minden csupa mozgás, elevenesség: felette vándorfelhők szállnak, vadgalamb repül; amint halad, már a toronynak is csak tetejét látja; eltűnik a vidék, csak a vándorbot marad meg, csak egy könny a szemben. A *vádorfiú* az útfélen elsunnyadva, álmában végig éli a viszontlátást kis hugával, anyjával, a vén cseléddel. Egy-egy versszak sokszor valóságos jelenet. Ilyenekből rajzolódik ki egy szerelem egész története a *Szeretnélek még egyszer látni* kezdetű költeményében. A *Szüretben* elegikus rajzában stropháról strophára a mult vidám képei újulnak fel, hogy kihaljanak az ellentétben, az ötvenes évek gyászában, mikor a fiatalság oda van, nincs kedv a tánchoz, a lőpor elfogyott, sok a sír a völgyeken. Az ilyenek önkényt vezetnek a balladás képhez, ha az összerakás helyett egy mozzanat emelkedik ki. Ilyen *A bujdosó*, mely a költő saját élményéből keletkezett, midőn Gernyeszegen egyszer a gróf lovászának lován ment lovagolni s a ló meg akart állni a megszokott helyeken: a kocsmá előtt, a lovasz anyjának, kedvesének házánál. A költő a szabadságharc egy menekülőjét képzelte a maga helyébe, aki egyre gyorsabb vágatásra sarkantyúzza meg-megálló lovát s oly ne-

hezen tud elszakadni útjába álló emlékeitől. E genre kép szinte balladává emelkedik: minden mozzanat a lovas lelkébe világít, a multba s a megváltozott jelenbe. S nem a népballadák egyszerű drámaisága teszi-e remekké a *Hadnagy uram*-at, hol három kérdés és három válasz csaknem azon mód ismétlődik, mégis egész eseményt jelenít meg s egy emberben a honvédsereg egész hősiségét, a nemzet egész elszántságát fejezi ki.

Költeményeinek benső jellemvonásuk: igazság. Eötvös Károly szemére lobbantotta a lyrikusnak, hogy képes szerelmes verset így kezdeni:

Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép sem, mint képzelem, —

csakhogya e sorokat azzal folytatja:

De nékem érted szép az élet
És boldogság a szerelem.

Ennyire irtózik a túlzástól, de tartózkodása ilyen mély érzéssel egyesül. Hízélgés nélkül rajzolja későbbi hitvesét a *Nők a tükör előtt* egyik rajzában is, amint virágot tűz hajába s azt mondja: „Ő így tart szépnek. Ő mondotta, nem is mondott több bókot soha.” Valóban, szerelmes versei nem bókok, hanem lelkének fel-tárásai. Sajnáljuk-e, ha a felhevülés önámító pillanatai helyett férfias komoly érzésben gyönyörködhetünk, ami sokkal ritkább az életben és költészetben? Nem mutogatja érzelmeit fátyol nélkül, de azért oly szemérmesek, mert nem festett képek, hanem eleven lelki valóságok. Midőn kimondja, hogy szeret, ahhoz e jelzőket választja: híven,

büszkén, szabadon (*Midőn elindult.*) s viszonzásul elég neki azt látni: „Elárul néma örömed.” (*Szeretnélek még egyszer látni.*) Családi boldogságából köznapi ömlengések helyett bájos bölcsődalok s gyermekmesék fakadnak. Hitvesének emlékéhez is hű; oly költeményekben siratja el, mint *A budai Rózsahegyen*, *Margit szigetén*, főképp pedig költeményeinek gyöngye, az *Éji látogatás*, melynek eszméjét egy dán népballadában már 1860-ban dícsérte,¹ de költői erővel támad föl benne, midőn ifjú feleségét eltemeti s a gyermekeihez a sírból is hazajáró anyában őrá s a maga három árvájára ismer. Beöthy azt mondta róla, hogy emlékeinek mintha csak utórezgéseit énekelné. Bizonyára nem a hirtelen fellobbanások embere, van benne valami elegikus; érzéseit meg kellett szoknia, végig élnie, mielőtt útjukra bocsátotta, nemcsak a megszólalás telt nála időbe. De csoda-e, ha emlékeiben él, mikor ifjú feleségét nyolc évi házasság után sírba tette, s egyik leányát és fiát is el kellett temetnie? Hazafias költészetére az elnyomatás kora vet árnyékot, utóbb az aggódó szív balsejtelme. Gyászait s honfibúját maga sorolja elő egy költeményben, melynek visszatérő sora ez: Azért oly bús, komor dalom.

Költeményei nem csupán egyéni életét kísérik végig, hanem a nemzetét is. Midőn tanár-korában Horatiust olvassa diákjaival, szemében a római zsarnokság képe összefoly a magyar elnyomatásával, de az epikureus költő élvívóba fúló közönyétől a fájdalom szent érzéséhez menekül, a csüggedés elől az igazságba vetett hithez. Mi-

¹ *Krit. dolog.* 315.

dön a derültebb napokban fonákságok és bűnök burjánzanak fel közéletünkben: szatirákat ír a Széchenyi tanáival kérkedő szájhősök ellen, kik a nagy nevet cégérül veszik, majd a népszerűség új zsarnokságára, melyet egyaránt hajhász a fórum tribunja, a divat-politikus, az éhes hivatalvágy, a népnek hizelkedő író. Természetéhez illet a szatira; mi más ez, mint bírálat költői alakban? Nem az elégtelen szellem játéka nála, nem pusztá céllövés a gúny nyilaival; mély érzésből, hazafi-aggodalomból fakad, a tiszta látás felelősségérzetéből s az igazmondás kényszeréből; maga mondja:

a gúny gyakran csak könnyek árja,
A szívbe fojtva s ott méregre válva.

Később sem fojtott el egy-egy keserű sóhajt a könynyelmű és lármás hazafiság láttán, mely a kiegyezést s a nyugodt haladást fenyegette. Fiatal kora óta barátság fűzte Kemény Zsigmondhoz, a kiegyezés nagy publicistájához, utóbb Deákhoz is, aki első levelében azt írta neki, kár volt a megszólításon tépelődnie, „egyszerűbb lett volna, ha Ön engem barátjának szólít, minek leginkább örülnék.”¹ Ily jellemeknél a barátság nem alapszik a találkozás gyakoriságán, sem pusztá kedvező személyi benyomáson, szükséges hozzá a jellem és az elvek rokonsága. Gyulai szintűgy erkölcsi súlyával hatott az irodalomban, mint a politikában Deák, s szintűgy megvolt benne az igazlátás és igazmondás adománya. Ebből fakadtak politikai xeniái.

¹ 1864. aug. 9. *Deák emlékezete* c. kötetben. — Levelek, 1822—75. Ráth Mór, 1890. 316. lap.

Már 69-ben intette nemzetét:

Csellel, karddal mért küzdeni véled,
Magadat ha így agyonbeszéled.

(*Sok beszéd.*)

Még sokan emlékezhetünk rá, mily megindulással olvasta föl költeményét a párt-düh elfajulása ellen, az első obstrukció idején (*Az év végén*, 1898.).

Utolsó politikai versét keserű lemondással fejezte be:

Csak Isten segíthet immár
Rajtunk, többé nem magunk.

(*Válság*, 1906.

Bp. Szemle, 125 k. 130. l.)

Nem költői jóslat ez, minők ritkán szoktak beteljesülni, csak a józan értelem tiszta látása. Alig van e versekben, ami költői hatásra célozna, legföllebb némi epigrammai él, de annál több az aggódó szív igazmondása.

Akik kritikusi szigorát nyögték, ha már igazát el nem vitathatták, bosszúból a költőt kezdték benne kicsinyleni. Pedig Gyulaiban meg volt a valódi költő természete: fogékonyság a szív halk dobbanásai, a magukat is titkoló érzések, a természet hangulatai, a kor eszméi és érzései iránt s meg volt benne a maga kifejezésének kényszere, mi a valódi költő vonása. Verseiben úgy kitarja szívét, mint meghitt barátai előtt sem tenné. A művészi alkotás varázsa teszi ezt, önfeledtető öröme, mely széttepi a személyi kapcsolatot, nem gondol az ide-

gen szemekkel s önálló életet ad az alkotásnak. A kezünkbe fogott pálca megtoldja érzésünket, a bot végével tapintunk, szinte ott érzünk; az író tollnak is megvan az a bűve, hogy tovább vezeti a szív érzéseit. Bármily szemérmes és tartózkodó volt Gyulai, tolla kibeszélte érzéseit még próza-elbeszéléseiben, még tanulmányaiban is. A *Nő a tükör előtt* utolsó jelenete valóságos szerelem-vallás. Mikor fiát gyászolta, épp akkor vártak javításra íróasztalán a *Régi udvarház* negyedik kiadásának füvei. Abban is van egy jelenet, mikor az öreg Radnóthy fia életéért reszket s tehetetlenségében azzal biztatja magát: „Reméljen az ember, ameddig lehet”. A fiát elvesztett költő ezt írta hozzá: „... sőt még azon túl is”. Oda adta a maga érzését a másik bús apának, regénye alakjának, rajta keresztül biztatva önmagát erős lelke bölcs és fájdalmas vígaszával, mert kimondva erősebb a vígasztalás.

Szépprózai munkái épp úgy érzéséből fakadnak, mint versei. Romantikus fiatalkori regénye, *Az aranycsináló*, legalább egyéni benyomásból sarjadt: mint nevelő, Bethlen János háza népével megfordult Désen, ahol mindenki érdeklődéssel nézte s mutogatta az utolsó alchymistának, Czakó Zsigmond atyjának kéményéből felszálló füstöt.¹ *Az első magyar komikus* gyermekkori ismerőse volt; *A vén színész*-t a színház iránt való érdeklődése, a színész-lélek ismerete súgta: az iskolában Rollé-nak²

¹ Galamb Sándor úr közlése.

² Legifj. Szász Károly: Gy. P. ifjúkori drámai kísérlete. Bp. Szemle. 150. köt.

csufolták, mert mindig szavalgatta a színházban látott szerepeket; testvérbátyja, Ferenc, hivatalnokból színésznek ment, szobra állt a kolozsvári régi színház homlokzatán. *Glück-Szerencse úr* berlini emlékeinek töredéke, hol a magyar egyletben egy Kecskemétről odaszakadt szücsmesterrel találkozott, aki német felesége mellett maga is elnémetesült. A *Régi udvarház* Erdély gyásznapjait örökíti meg. A *Nők a tükör előtt* tiszta lyráig emelkedik.

Mély sympathiával rajzolta alakjait, erre Riedl Frigyes mutatott rá. Jobbára kis emberek világából választja őket, hasonlóan az orosz realistákhoz és Gogolyhoz, akiket ekkor még nem ösmert. Figyelme első sorban lelki világukra fordul. Szegényes életüket egy-egy mély érzéssel szépíti meg, mely többnyire fájdalommá válik, amint alacsony helyzetükben elsenyved. E vándor-komédiás, kiben egy Othello indulata vergődik a rongyos ruhák alatt; e megtapsolt komikus, kinek pusztá beléptét a színpadra már hahota fogadja, pedig ő tragikai szerepekkért eped, gyűlöli e sikert, a közönséget, mely félreérti, s minél komolyabban játszik, annál nevetségesebb: merőben tragikai alakok, a mindennapi élet prózájába fojtva, hol a szenvedély büntetetre ragad, a fájdalom csak szálmalmat ébreszt, fájó mosolyt, legfőlebb a humor könnycseppjét. Gyulai a megtagadott vagy megsebzett érzelmek költője. Benne magában is sokáig fenyegették elnyomással a küzdő költőt a mindennapi gondok, a kenyérkereső munka, a folytonos tanítás. Még 1856-ban is erről panaszkodik Csengerynek: „Lelkemben elfojtott érzéseket hordoztam, melyeknek nem vala időm szót adni, meg-

bénított gondolatokat, melyeknek nem mertem ihletet adni".¹

Alakjai hasonló lelki harcokat vívnak. Helyzetük és lelkesülésök, a valóság és képzelet tusái közben sebesülnek meg, mint Radnóthy, aki visszahúzódik a mult kriptájába, emlékei közé s nem akarja észrevenni, hogy a valóság hatalmasabb. A németté vedlett berlini szücsmesterben viszont a mult éled fel, amint felesége szigorú pillantásai alatt a megszokott sör helyett egyre több pohár bort hajt fel, mind beszédesebbé válik, egyre bizalmasabban szólítja hallgatóját, s mindinkább kitör belőle a kecskeméti természet, mint a nagyvárosi kövezet résein kiserked egy-egy bokor fű. *A nők a tükör előtt* rajz-sorában az író az igazmondó tükörrre bízta, hogy szemébe mondja az igazságot a korát titkoló asszonynak, a divat, jómód és hiúság rabjainak. A vén színészt e pálya átka éri utol: a színpad szenvedélyét lehozza az életbe, szerepe túlfokozza való fájdalmát s tragikusan összetéveszti a játékkal a valóságot. Hogy milyen mély és érdekes lélektani témához nyúlt itt Gyulai (1851), semmi sem mutatja jobban, mint hogy e tárgy később többször felmerült a külföldi irodalomban is. Ouida az *Egy orgonaág*-ban (1872) hasonlóképp egy színész túlszigázott szenvedélyét festi, mely féltékenységeiben s bosszújában szintén gyilkossáig ragadja; e problémát ragadta meg Daudet, Delobelle alakjában, aki folyvást belekeveri színészi páthoszáat a valóságba, de komikai árnyalattal, inkább meg-

¹ Budapesti Szemle, 1923. okt. 32. 1.

vetést, mint szájalmat keltve; ez alak egész typussá vált.¹ Ezeket nálunk is ösmerik; talán inkább, mint Gyulai beszélyét s alkalmasint ezt is többen olvasnák, ha idegen nyelvből kellene magyarra fordítani. Az ő beszélyeit is ismerték külföldön; *A vén színész* franciául is megjelent, németül minden nagyobb beszélye. *A régi udvarház*-at Schumacher lefordította dánra, s kiadta a Thackeray által alapított folyóirat is, az eredeti rajzok másolataival. Ezt erős erkölcsi érzéke s meleg humora mellett a látás és előadás realitásának köszönhetette, mely képzelet helyett megfigyelésre s átérzésre épít, irtózik a „szörnyű szép”-től s nem akar elszakadni a valóságtól. Lélektani hűsége mellett ebben áll előadásának igazsága.

Alakjait s az életet folyvást bíráló szemmel nézi. Éleslátása emberekben ép úgy felismerte a gyarlóságot, mint irodalmi műveken. Költői műveiben is sokszor megvillan a bíráló éles szeme s e szemben a gúny szikrája. Midőn először pillant bele a főváros társadalmi életébe, mely pedig akkor — 1852-ben — komolyabb volt, azt érzi:

E társaságot soh'sem szokhatom meg,
Hol illem a szív s elmésség az ész.

(*A fővárosban.*)

A szenvelgést ítéli el egyik alakjában (Arpadina), kiről azt írja: „lenézte a férfiakat és nőket, kik elég szellemtelenek örülni az életnek”. Elbeszélő nagy költeményének, *Rombányi*-nak, korrajza eleven bírálata pár-

¹ Fromont jeune et Risler aîné, 1874.

toknak és egyéneknek, egész vitatkozást indít alakjai közt a szabadságharc vezéralakjairól, maga is beleszól, tanulmányokkal fölérő strófákban jellemezve Kossuthot s Görgeit. Egész sereg alakot fest és bírál, többek közt a beszédes politikust, aki „tettben haboz, de szóra kész”, Széchenyi ellenfele volt, de most tanításait harsogja,

S oly önérettel hallgat el,
Mint aki nagy dolgot mivel. (IV. 10.)

Hőset sem kíméli. Szalmalángú szeleverdinek rajzolja, aki eleinte szinte csak kedvtelésből, majdnem sportból vesz részt a nemzeti mozgalmakban, csélcsap udvarlásai közül inkább a szerep, mint a tett terére lép.

Három megyébe most Romhányi
Mint főkörménybiztos kiszáll;
Először nem tud mit csinálni,
Aztán sok ostobát csinál.

A költő később igazságot szolgáltat neki:

Nagy elveit, lármás beszédit
Föléri legkisebb sebe...

De midőn magába száll is, sorsa a keserű tanulság tükre:

Csak akkor csüggünk igazán,
Ha tönkre tettük, a hazán.¹

Igy lappang a költőben mindig a bíráló.

¹ Hőse még üldözötten s betegen sem menekül éber bíráló szeme elől. Azt halljuk róla:

Már nem beteg, csak érdekes,
De ily hatást most nem keres.

Viszont kritikai munkáiban sem tagadja meg a szép-író. Azon legkitűnőbb kritikusok közé tartozik, akik, mint Macaulay és Saint-Beuve, verseket, szépirodalmi munkákat is írtak s midőn bíráltnak, saját írói tapasztalataik segíti őket a művek megértésében, a gyöngék fölismerésében. Ki érthetné meg inkább a költőt s méltányolhatná jobban, mint aki maga is érezte az érzelmek lázongását, a formák szoros békóit, a szerencsés kifejezések illanását, az eszmék vergődését, a gondolatok felhő módjára szétfolyó alakváltozásait, az alkotás kinnal elegy gyönyörét s a kész mű hasonlatlanságát az elképzelthez. Vannak e kétéltűségnek veszélyei is: a kritikus lágysága s az elnémulásig menő önbírálat. Gyulai tehetsége egyensúlyban volt; benne a fogékonyság s az elméleti jártasság csak támogatta egymást. Kritikai munkáiban sem hagyja el érzéke sem a forma csínja, sem átérzés dolgában. Stílusa hozzásimul a tartalom minden árnyalatához; néha me-rengő lágyság fogja el, máskor érvei úgy kopognak, akár a jégeső. Ha mondatait idézik, világosságukkal és lendületükkel ép úgy kiválnak a más szövegéből, mint magvasságra.¹ Egy-egy képe örökre a tárgyhoz szegődik; így amint Széchenyi *Blick*-jét jellemzi, melyben összeolvad

¹ Szigligetinek *A dráma és válfajai*-ról írott könyvében *A tragédia fajai* c. fejezet így kezdődik: „A költő tárgyat szabadon választja (a történetből vagy az életből), az lehet előnyére vagy hátrányára, de mentségére soha.” E sokatmondó két sor elűt a többi szövegtől. A könyv végén megtudjuk, hogy Gyulai átadta a színi iskolában tartott előadásainak vezérfonalát Szigligetinek; e mondat biztosan abból való; akárcsak Gyulai kezeírásában olvassánk.

bölcsesség és tréfa, síró ellágyulás és üvöltő átok: „mintha Lear király egy személylyé olvadt volna bohócával.” Értekező prózáinkról ő nyirbálta le a nehézkes szájbarágásokat, kitéréseket, előre- és hátramutatásokat, ő tette egyszerűvé, világossá, tömörre és mégis könnyeddé, ő emelte mai fokára. Nem hiába vésették tisztelői a jubileumán átadott aranytollra, hogy az a magyar próza aranytolla s méltán mondotta Zichy Antal, hogy ha elveszne, e felírásról akárki ő hozzá vinné haza. Műforma dolgában a görög és a latin irodalom tudományos műveire hivatkozott s a franciákra és angolokra. „Az irodalmi forma nem is egyéb, — úgymond — mint a tudomány népszerűsége, mert jobban és többnek tanít, mint a puszta irodalmi forma nélküli tudomány”. „Az eszmék rendezése és fejlesztése már magában némi művészettel jár,¹ kivált aki nagy közönségnek ír s épen ízlésről, annak magának is törekednie kell a csínra.

A szépírónak köszöni a kritikus a ritka fogékony-ságot is. Vallotta, hogy „a kritikára nem elég az értelem analyse, szükség van az érzés élénksége, a képzelem erejére is”.² Benne megvolt az a megnevezhetetlen érzék, mely egyszerre átérezte az író szándékát, a mű minden részletét s távlatait; értette az érzelmek logikáját s ellenmondásait. Gondoljunk csak a szárnyaló szavakra, melyekkel a *Szózatot* odaállította a magyar hazafias lyra fejlődésének csúcára, kifejtve érzését s gondolatát, vérkeringését,

¹ *Kritikai Dolgozatok* 247, 257. l. Polemikus levelek Erdélyivel.

² *Kritikai Dolgozatok*, 253. l.

melyek nemzeti énekünké avatták. A szépíró segíti emberek és korok eleven rajzában; Vörösmarty ifjúságának vonzó elbeszélése helyén lehetne regényben is, ép úgy Katona József istenes apjának képe valódi szépírói munka. Még inkább az mély behatolása a lelkekbe. Ki tudná elfeledni Katona lelki rajzát, midőn megválva színpadtól és irodalomtól, hazamegy Kecskemétre, hivatalt vállal, hogy öreg szüleinek gyámola lehessen; a „percegő pennájú” alügyész pöriratokba temeti írói terveit; de ha színészek vetődnek Kecskemétre, pártjukat fogja, eljár előadásaikra s székében fiatalkori küzdelmeire gondol, midőn a színész és drámaírói koszorúiról álmodozott. Az életrajzíró megghatja ez önfeláldozás s megszólal az erkölcsbíró, hogy rámutasson e példára: „A hiúság önzésének, a képzelődés hóortjának, a szenvedés betegségének annyi példaira találunk költők és művészek életében, hogy mindig jól esik egy-egy tiszta érzés, néma önfeláldozás, leplezett erény emlékénel megnyugodnunk, ha mindjárt fölötte drágán volt is vásárolva”.

Gyulaít mint költővé, kritikussá is az irodalom szeretete avatta. Kezdő író korában, 1850-ben azt írta Szász Károly barátjának, hogy drámát ír; „ha szerencsésen sikerül, kizárólag e nemre adom magamat, mert különben is legkopárabb, legelhagyottabb... A jó drámaköltő most többet használhat nemzetének, mint bárki. A szószék összetörve, a sajtó lenyűgözve, csak a színpad áll még, hol az eszmék jellemeiben megjelenhetnek, anélkül, hogy éreznék azok, kik ellenségei; hol a mult föltámadhat halottaiból, anélkül, hogy az élők elbizottságukban

féljenek tőle...¹ Ép ily céltudatosan, ép ily elszántan lépett a bírálói pályára, midőn irodalmunk s a közízlés érdekében szükségét látta az igazság kimondásának. „Én azok közé tartozom, kik szívükben bizonyos irodalmi ábrándot és lelkesülést táplálnak s úgynevezett szigorúságuk önmaguk és mások irányában nem egyéb, mint egyszerű kötelesség”.

Neki nemcsak az irodalom, „az ízlés sem magánügy, sőt nemzeti ügy, amely szoros kapcsolatban van az állam és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel”.² E meggyőződés vezette, midőn a bírálói tollat kezébe fogta.

Ő kezdte az ötvenes évek elején a „középszerűség csiripolását” elriasztani (*Pesti Röpirvek*, 1850.) s lelkesülten magyarázni a valódi nagyokat. Megtisztítja Petőfi költészetét a bírálók félreértéseitől s értetlen utánzóitól, kik az ő népies egyszerűségű költészetét népi szavak és szokások halmozásával akarták utolérni, Gyulai szava szerint oly „tájköltészettel”, „melyben több a népismeai adalék, mint költészet”. Ő szólt először méltó hangon Arany Jánosról „a gyönyörtől elfogódva”, *Toldi estéjének* megjelenésekor. De bár ő volt a nép-nemzeti irány kritikai harcosa: mégis, midőn Vörösmarty fénye méltatlanul homályosulni kezdett, kiadta munkáit s megírta élettrajzát, megújítva a költő hatását és dicsőségét. Ő vívta ki a késő koszorút Katona Józsefnek, legjobb tragédiánk-

¹ Legifj. Szász Károly: *Gyulai Pál ifjúkori drámai kísérlete.* — *Budapesti Szemle*, 150 köt. 223—24. l.

² *Budapesti Szemle*, IX. 1875. 415. l.

nak mutatva fel *Bánk bán*-t s ezt be is bizonyítva töviről-hegyire. Így fordult nagy munkáival mindig oda, hol elfeledt vagy késlekedő igazságot kellett kimondani. Amit e műveiben kifejtett, azóta általános vélemény s az könyveinek kitűnősége is.

A Petőfiről szóló tanulmány új hang volt irodalmunkban s új ízlés szava. Toldy Ferenc adta ki az *Új Magyar Muzeum*-ban 1854-ben s egyik munkájával ajándékozta meg az ifjú szerzőt, aki úgy érezte: ez avatja íróvá. E könyvvel Toldy az irodalomtörténet-írás újabb korszakát is Gyulai kezébe tette le. Fejtegetése Toldyra is hatott; ő, aki addig Kisfaludy Károly és Vörösmarty munkáiban látta irodalmunk tetőpontját, három év múlva méltánylattal vette föl *A magyar költészet kézikönyvé*-be Petőfit, Aranyt és Tompát, az új irány úttörőit. Ettől fogva irodalomtörténetünk Gyulai ízlését és ítéletét követte. Gyulai tovább fejlesztette Toldy munkáját. Toldy ásta ki a feledésből régi irodalmunk nagy részét, ő kapcsolta össze folytonossá; nem csoda, ha a gyűjtő és felfedező szenvedélyével minden apróságot megbecsült. Gyulai kritikai érzéssel rostálta meg az anyagot; íróink legnagyobb részének fémjelzése ő tőle való. Vannak jeles esztétikusok és irodalomtörténet-írók, akik pompásan tudnak elemezni valamely művet, elmésen indokolnak már megállapodott értékítéletet, latra kimérve a mérleg két serpenyőjén az érdemeket és gyöngéket, de tanácstalanul állnak egy új jelenség előtt. Gyulainak e tekintetben csodálatos érzéke volt. Mint a gyakorlott ötvös a kezébe vett ékszer súlyáról megérzi aranytartalmát: első tekintetre meglátta a mű becsét és fogyatkozásait.

Ítélete magából a műből indult ki s a hatásból, melyet reá tett; sem régiség, sem újdonság nem vesztegette meg. Meglátszott rajta az irodalom multjának s jeles példáinak ismerete: ebben az irodalmi hagyományok őre volt. Ragaszkodott a hagyományos formákhoz, melyek századok tapasztalatából jöttek létre; újításokat bizalmatlanul nézett; ebben állt irodalmi konzervativizmusa, mit oly könnyen neveznek maradiságnak, sőt elmaradottságnak. „A művészet törvényei nem konvencionális szabályok, — úgymond — hanem oly igazságok, amelyek a természetén, emberi szíven, a különböző művészetek és műfajok sajátosságain és céljain alapulnak”.¹ Szerinte „a költészet a természet és az emberi szív szabatos rajza, különösen az emberi szívé... Övé az ember egész külső és belső világa, összes viszonya Istenhez, társadalomhoz, államhoz, tragikai és komikai küzdelmei a bölcsőtől a sírig”.² E magas szempont hozta magával, hogy az írótól komolyságot, tapasztalatot, sőt tanulmányt követelt; léhaság, könnyelműség felingerelte.

Ízlése ép oly józan és egészséges volt, mint értelme. Megkívánt bizonyos eszményítést, mely nélkül a legtúlzóbb realista sem lehet el, de elfordult a semmibe épült légváraktól. „A költészet leglégiésebb alakjai is csak úgy hatnak, ha emberi vonással vannak felruházva. Igaz nélkül nincs valódi szép”.³ Megkövetelte az erkölcsöt, de nem az erkölcsi leckét, irányművet, tanköltészetet. „A valódi

¹ *Budapesti Szemle*, IX. 415.

² *Emlékbeszéd*ek, II. 225.

³ *Emlékbeszéd*ek, II. 227.

költészet, midőn nem keresi is, összhangzik az erkölcsiséggel... A költészet nem erkölcsi prédikáció de még kevésbé az erkölcstelenség prédikálása". „A költészet célja a szép, de a szépet úgy nem alkothatni meg erkölcsiség, mint igaz nélkül”.¹

Rendkívüli érzéke volt a külső arány, tartalom és forma összhangja s emelkedése, szóval a szerkezet dolgában; szemére is lobbantották, hogy még a dalban is kompozíciót keres. Kényes szeme volt a fölépítésre, hogy a gondolatmenet zökkenő nélkül haladjon; bármily jeles műnél megróttá, ha a szép részek nem egymásból forrtak ki, csak egymás mellé vannak aggatva. Ebben Arany volt példája, a jellemrajz vizsgálatában Arany és Kemény. Élő embereknek is hamar lelkükbe látott, érdekelte életük, észrevette gyarlóságaikat s tetteikből és szavaikból biztosan fölismerte a jellemet. Katona tragédiájában a jellemfestést azzal dícséri, hogy majd minden mondat egy-egy lélektani mozzanat. Értette a szenvedélyek logikáját s a tragikum mysticizmusát, amint Kemény Zsigmondnál uralkodik, kinek regényeit Arany a legjobb magyar tragédiának tartotta. Eszerint alapjában nemes szenvedély, sőt erény túlsága is bűnné válhatik; egy ballépés vétekebbé tehet bennünket s szerencsétlenebbé mást, mint bűneink s a bűnhődés rendszeren nincs arányban a tévedéssel. A tragikum fogalmát ő tisztázta először irodalmunkban, *Bánk bán* példáján. Volt fogékonysága a komikumra is, de elemzését nehezebbnek tartotta a tragikuménál. Meghatotta a mesék naiv bája, a lehelletszerű szépség,

¹ Emlékezésdek, II. 247, 252.

mint *Csongor és Tündé*-é, hol a népmese fölött példázatok lebegnek s oly érzések szólalnak meg, melyekhez minden szó keménynek tetszenék, kivéve épen ott a Vörösmartyt.

Különösen a dráma érdekelte, hol a szerkezet a legszorosabb, a szenvedélyek elevenen lépnek előnkbe s a cselekmény leginkább összeforr a jellemrajzzal. Az ötvenes évek végén divat volt különbséget tenni színi hatás és költői hatás közt, amazt inkább külsőségektől várták, ezzel a színpadra kevésbé való szépségeket mentgették. Gyulai kibékítette a kettőt a drámai hatás kívánalmában, hirdetve, hogy „a tartalmat nem a színpad, hanem az élet tanulmánya nyújtja”¹ s hogy „a költészetben semmi sem hat költészet nélkül”. Felkarolta a népszínművet, mely egyrészt leszorította színpadunkról a külföldi boházatok, másrészt kereste az utat a népdráma felé. Nemcsak az irodalom kötötte le figyelmét a színpadon; bírálta a rendezést és a játékot is, melyek a költői művet kifejezik vagy megronthatják. Nem került ki figyelmét a hibás gesztus, hibás hangsúlyozás. Bírálatainak gyűjteménye a korabeli színpadi irodalom története s nem kevésbé a színjátszásé.

Ily kritikus, aki ennyi tanulmánnyal készül fel, ily magas elvekkel s ekkora lelkesüléssel lát munkához, nem lehet könnyen kielégíthető. Maga jellemezte a bírálók két ellentétes típusát: a fogékony kritikust, aki szinte irodalmi világfi s a lapok tárcáiban uralkodik; talál szempontokat, honnan méltányolni lehet nem kítőnő

¹ *Dramaturgiai dolgozatok*, II. 403.

jelenségeket is; nem mély, de szórakoztató, nem igen magvas, de formás; hatása meddőbb években jó, mert bátorító s a közönségben érdeket tud kelteni. Baj, hogy tulajdonképpen nem mond ítéletet s gyöngíti az irodalom komolyságát.¹

Az „epés kritikusok” nem ily fogékonyak, sőt elfogultaknak tartják őket; előttük határozott eszmény lebeg, elvekből indulnak ki, „következetesek a kegyetlenségig, erélyesek az üldözésig s kíméletlenebbek, mint magok hiszik”. Ki nem állhatják a közepszerűséget, visszamerik riasztani a kezdőt s megtámadni a koszorút. Megbélyegzik a nyegleséget s koszorút vívnak az érdemnek. „Érzik és tudják, hogy a szenvedélyes gondolkozó, kinek szívéen fekszik az igazság, egyszersmind a leglogikaibb gondolkozó is.” Gyulai ilyen kritikusnak tartotta magát. Tudta, hogy ez bátorságot, sőt elszántságot kíván, mert „a lelkesülők nemzete vagyunk, kérlelhetetlen vizsgálódáshoz nemcsak hajlamunk nincs, hanem ellenszenvvel viseltetünk iránta”.² Számolt ezzel; szavajárása volt, versben is megírta,³ hogy magával kíván békében élni, nem a világgal. Az igazság és elvei védelmében mindig kész volt a polémiára, mely szerinte azért ment ki divatból, „mert a kritikusok sokkal kevésbé hisznek elveikben, hogysen védjék”.⁴

Kritikájának szigorúságát nemes vonások enyhítették. Első sorban meggyőződése, melyet éles harcai köz-

¹ *Kritikai Dolgozatok*, 254. s köv. l.

² *Kritikai dolgozatok*, 384.

³ *Vidasz. — Budapesti Szemle*, 129. köt.

⁴ *Kritikai dolgozatok*, 144.

ben sem vont kétségbe senki. Azután a — mint ő nevezte — gentleman-kritikus modora, „ki nemcsak igazságos ítéletre törekszik, hanem igazságos modorra is; ítéletére nem engedi ugyan befolyni a kegyelet érzelmeit, de igen a módra, mely szerint azt kifejezi”,¹ Tanítványainak is sokszor lelkükre kötötte a klasszikus mondást: „fortiter in re, suaviter in modo”. A fény- és árnyoldalak igazságos egyensúlyba állítását lelkiismeretbeli dolognak tartotta. Mint szerkesztő, nem adott hitelt oly bírálóknak, mely csupa elismeréstől áradt; megkövetelte a hibákra való rámutatást. Tanítványait ép úgy óvta a felületes ítélettől, mint az írók s munkáik túlbecsülésétől, akikkel éppen foglalkoztak. Ő maga mesterien olvasztotta össze a méltánylatot a teljes igazsággal, még a kegyelet műveiben, emlékbeszédeiben is. Kemény Zsigmond-ról sem hallgatta el, hogy jobb kigondoló, mint kidolgozó; viszont Szigligeti mentségül felhozta, hogy nagy elfoglaltsága mellett nem érlelhette ki terveit s a színpad ismerete a színi hatás felé sodorta, de elismeri, hogy így is fensőbb fokra emelte a magyar dráma technikáját. Emlékbeszédei sűrített essay-k, mint az Arany János-ról szóló, s mint a fényképező gép, kis keretben is tisztán örökítik meg az egész alakot. Az irodalmi szónoklat mintáivá avatják ezeket a közvetlenség és emelkedettség s a hang megindultsága. Itt megszólalhatott érzése, mely bírálatait is áthatotta. Maga mondta, hogy nem tud felindulás nélkül írni. Bíráló társai vagy merev esztetikai rendszerből indultak ki, mint Greguss, vagy

¹ *Kritikai Dolgozatok*, 354.

mindent száraz logikával mértek, mint Erdélyi; Gyulai bírálatain átértett lelkesülése vagy bosszankodása; nem csupán ismertette a művet, hanem átvitte saját érzését az olvasóra is. Ez érzés, ha méltánylat, ha gáncs, az irodalomért való lelkesülésből fakadt. Ez volt alapja Jókairól írt bírálatainak is, melyek egy időben heves ellenmondást keltettek. Ő érezte a képesség felelősségét s oly istenadta tehetségtől több gondot, nagyobb erőfeszítést, komolyabb munkát követelt. A felzúdulás különben is oktan volt, mert azóta sem írt Jókairól senki oly magas szempontból, előadásbeli művészetének és humorának oly méltánylatával.

Ilykép egyénisége kritikai munkáiban is érvényesült. Angyal Dávid a tanárról is azt mondotta: „nem kimért módszerrel, hanem megbecsülhetetlen egyéniségével hatott”. Valóban benne tanítványai egy kiváló embert ismeretek meg szemtől-szembe, egy valódi író és egy nagyhatalmú kritikust, aki hatalmas rész vett az irodalmi életben. Nála az irodalom nem pusztán elvont tudomány volt: összeolvadt életével, mint ismeretei egyéni emlékeivel, elvei kritikai küzdelmeivel. Tőle nem csupán ismereteket tanultunk, hanem az irodalom szeretetét.

Sajnos, kritikai és dramaturgiai munkáit nem gyűjtötte össze a maguk idején; könyvben csak későn jelentek meg, mikor már sok megbírált művet, sőt író is eltemetett a feledés. Ezáltal csorbult oktató és irányító erejük.

Gyulai elhallgatásával jó időre elnémult a kritika és ez nem maradt kár nélkül. Új tehetségek, új irányok tűntek fel komoly bírálat óvó szava nélkül. Ha ő megéri

— s jó erőben — irodalmunk belső és háborús válságait, bizonyára fölemeli intő szavát, hogy az irodalmi harc egymás megbecsülését jelenti s javára válik az irodalomnak, mert tisztázza a forrongó véleményeket és ízlést, mérsékli a túlságokat s fenntartja az irodalom egységét. Emlékeztetett volna a hagyományok erejére, hogy szellemi életünk ép úgy nem önmagunkban kezdődik, akár a testi; hogy az irodalom nemzeti szelleme a nemzetre való hatásának is alapja, egyszersmind az eredetiségnek nagy része. A háború után rámutatott volna a költészet nemzetfenntartó hivatására s arra, hogy az irodalmi műveltség, mint a nemzeti érzésnek, az általános műveltségnek is alapja.

Ma példája világít előttünk: az íróé, aki egyszerű szépségekkel hatott; a kritikusé, aki az irodalomért való lelkesülést egyesíteni tudta az igazság méltóságával; az emberé, aki egy munkás és hasznos élet emlékével hív, hogy nyomait kövessük.

LÉVAY JÓZSEF.

Ritka tünemény az oly hosszú költői pálya, minő Lévayé, már az évek számát tekintve is, még inkább lan-
kadatlan költői ereje, folytonos fejlődés dolgában. Ver-
seinek dús hajtású bokra három költői időszakon át állott
virágjában: első bimbói Petőfi verseivel egy nap sugarán
fakadtak, dusan virágzott Arany útja mentén, majd az
ő bezárult sírja mellett még, közel félszázadon keresztül.

Első költeményei 1846-ból, huszonegy éves korából
valók, az utolsók nyolcvanas éveinek derekáról. Hatvan
évnél hosszabb időre terjedő költői pálya az övé. Költői
munkássága — leszámítva öt Shakespeare-fordítását s
egész kötetet kitevő pompás Burnsét — öt kötetben látott
napvilágot. Első gyűjteményök 1881-ben jelent meg, két
kötetben; ezt 1897-ben követték *Újabb költeményei*,
1909-ben pedig *A Múza búcsúja*, majd hátrahagyott
versei. A Múza nem búcsúzott el tőle végkép, költői
ereje nem apadt, csak mélyült. A *Budapesti Szemle* szá-
mára küldött egyik kései költeménye a Kisfaludy-Társaság
ülésén felolvastatva, oly mély hatást tett, hogy az elnök

megszakította az ülést, meghatottan méltatta Léway csodálatos tehetségét, melyet a kor nem tört meg, s a költő üdvözlését indítványozta. Ily lankadalan költői erő szinte páratlan a világirodalomban. Léway költészete pedig nem csak hogy nem csüggedt, hanem folytonos emelkedést mutat, s éppen késői termése a legzamatosabb. Költészete őszire ért meg, mint a nemes gyümölcsök, s más lombok hullásának idején ragyogott arany- és bíborvörös színben, mint a szőlőtöke és gerezd, melyet Léway sűrűn emleget.

Munkássága jórészt költészetünk fénykorának idejére esik s annak hagyományait tartotta fenn azóta is. Úgy szólván született tagja Petőfi és Arany körének, mely irányhoz már legelső fölléptével csatlakozott. Fiatalkori verseinek lüktető ritmusán, eleven mozgalmán saját ifjúsága mellett a Petőfié érzik. Az ő hatása csillan meg első gyűjteményében néhány kisebb versen (*Pipa-gyűjtő csárda, Szeress engem, Születésem napja*) s 1848—49-ből való hazafias dalain, így az *Új élet címűn*:

Takarodik tőlünk a tél óriása,
Kergeti a tavasz tüzes pillantása...

Utóbb a versszakok bonyolultabb szövésében, a ritmus lágyabb lejtésével, zenei melódiáival Arany Jánoshoz hajlik, kivel higgadt szemlélődése, gyöngéd érzelme s érzékenysége révén is rokon. Ritmusa néhol egészen Aranyé (például *Az időprófeta* című versben, mely hangjával *A vén gulyásra* emlékeztet), egy-egy vonást is néhol mintha Arany 'szellemujja vonna', hogy

az olvasó szinte arra eszmél: „Itt, ez itt övé!” Így a *Szobám* című szép költemény némely sorában:

Ébredő emlékek, sok eltűnt alak
Titkos lebbenését súgják a falak...

Mindez kedélyének és tehetségének rokon villanata, nem utánzás. Tehetségével ép úgy beérte, mint sorsával. Költőbarátai közül Tompával állott legbizalmasabb lábon, vele érintkezett legsűrűbben, s neki alig látszik hatása Léwayn; a *Babyloni vizek* allegóriája mellett legföllebb néhány elterjedt s valóban azzá vált népdalán, melyek közül a legsikerültebbek így kezdődnek: Ha meghalok, szellő legyen belőlem, — Fehér galamb száll a levegőbe, — Száraz ágon vad gerlice turbékol; — most már csupa a nép ajkáról ismerős dalok. E hatásokkal is úgy áll nála a dolog, mint kitűnő Burns-fordításai-
val, melyek közé Arany és Szász Károly által már lefordított darabokat is besorozott. „Azok az én fordításomban is megtalálhatók, — mondja méltó önérettel előszavában, — lehet, hogy kevesebb szerencsével, de az én fordításomban.” Más költők csak fölébresztették benne természetének vagy tehetségének egy-egy szunnyadó vonását. Számos költő verseiből fordítgatott, de többet csak olyanoktól, akikkel valami rokonságot érzett. A franciák közt Béranger ilyen, kicsiszolt dalformáival, szeretetével haza és nép iránt; férfias, mégis szelíd érzelmeivel, melyek mindkettejük gyermekkori emlékeit megaranyozák; resignációjának hangját is föltalálta nála, abban a két versben, melyet öregén lefordít: egyiknek refrainje:

„Verset tőlem már az isten se vár”, a másik mitegy végbúcsú. Az angolok közül a szelíd hullámlású Longfellow vonzotta többször magához, csöndes ábrándjaival. *Angyalok léptei* című költeményében, melyet le is fordított, a visszajáró szellemek rajzában Lévy olyan érzést és gondolatot talált, minőt maga már előbb szintén kifejezett (*Ismerős árnyak*) s utóbb többször ismételt; egy másik verse, *Szent Ferenc prédikációja* a madarakhoz, rokon Lévynek reálisabb, de érzélem dolgában még mélyebb s gazdagabb költeményével, melynek címe: *Karácsonyi verebek. A nyitott ablak*, melyből örökre eltűntek a mosolygó gyermekarcok, s melynek láttán az arra járó megszorítja a vele sétáló fiúcska kezét: oly motívum és oly megindulás, minőkkel Lévy-nál is gyakran találkozunk. *A dalnokok* parabolája, az *Esős nap* lelki borúja, az öröm rezignált megbecsülése: „Nincs ám mindig tavasz” — úgy beillenek Lévy költeményeinek sorába, mintha szintén az ő alkotásai volnának. Egyszerű érzései, természetes hangja s a mezei élet szeretete révén mégis a Burns rokona legközelebbről az egész világirodalomban, nem hiába fordított tőle egész kötetre valót, mit később *A szabadság fájának* s Burns legérdekesebb művének, a *Víg koldusoknak* mesteri átültetésével egészített ki. Egyik újabb költeménye, *Virág a fal tövében*, egész Burns-ies, az ő kiszántott százsorszépére emlékeztet, csakhogy Lévy nem kerül oly messze, egyik reflexióról a másikra térve, de azért az ő rajzán is áttetszik valami általánosabb igazság. Lévy szinte ép oly könnyen szer a dalra, csaknem ép úgy nyomában a Múza mindig, s lelkében szintúgy ott zsonganak folyvást a népdalok ritmusai, mintegy

várva az alkalmat, hogy érzései vagy gondolatai kitöltsék. Ő is pacsirta-természet, aki a maga gyönyörűségére énekel, napi munkája közben. Közelebb áll az egyszerűbb Burns-höz, mint akár Petőfihez, mert a skót költő hang, alak, érzelmi scála tekintetében közelebb maradt a népköltészethez, s nem emelte azt tehetségének erejével oly magasra, mint Petőfi. Lévay költészetének vezérgyökere is a népköltészetből szívja erejét, de virágzása szerényebb. Petőfi egyéniségének tüzeit öntötte a népdalba, Aranynál tömörebbé vált a nyelv és forma, mélyebbé a gondolat. Lévay jobban megmaradt az egyszerűbb ritmusok, terjedőbb forma mellett, az általánosabb érzelmek körében s néhány kedves naiv vonásnál, mellyel Petőfi s Arany nem igen éltek, de melyet ő és Gyulai Pál eltanultak a népdaloktól. Ilyen az, hogy hangot adnak fának és virágnak (*Beszélő fák*), beszédbe erednek gyümölcsfáikkal, szóba állnak felhővel és madárral, s idylli képekbe olykor tanácsadóként beleszólnak, mint Lévay kis Viktához (*Vikta*).

Természetesség s népies egyszerűség Lévay költői egyéniségének fővonásai. Nyelve az ép, tösgyökeres népi nyelv, melynek azonban lendületet és zenét ad a maga birtokából; tájszavakat is vezetett be szülőföldjéről az irodalomba (metegessünk, mezgerlénk), s szerencsés kézzel használ föl egészen közönséges népi kitételeket, minő a havazásról ez: „kirepedt az ég dunnája” (*Égi pelyhek*), s a korai csalfa kikelettről, hogy „a farkas nem ette meg a telet” (*Csalóka tél*).

Művészi hatását egyszerűségében eleven ritmus-érzékének köszöni. Már első gyűjteményének méltatása-

kor Kazinczy-féle 'vájtfülű' olvasóktól várta számára Péterfy az elismerést (*Budapesti Szemle* XXVII.). Egyes verseiben (*A fülemiléhez*, s *A szerelem útja*) oly zene szunnyad, hogy szótlán olvasásnál is megcsendíti a levegőt. Ilyen a *Víg koldusok* változatos méreteinek szinte énekbe kívánckozó fordítása, s ehhez hasonló az eredetiek közt *Egy szomorú fűz*, szaporán váltakozó ritmusával, hol minden szereplő magához illő hangnemben szólal meg, anélkül, hogy szétszakadna az egésznek egysége, mely alakításával némiképp Wordsworth s Tennyson efféle compositióira emlékeztet.

A másik vonás, mely a művészi kezet elárulja, a gondos szerkezet. E részben is épségre és egyszerűségre törekszik. Előadásának csöndes menete, mondhatni nyugodt kényelme a népköltészettel rokon vonás. Kisebb költeményeinek olykor epigrammai csattanója van; a hosszabbak is biztos mederben hömpölyögnek, s mindig érezni sodrukat. A régi formákat olykor szerencsés leleménnyel tudja megújítani. A Szemere-ódában magát a szobrot szólaltatja meg s vele mondatja el az élet tanulságát. Erdélyi János emlékünnepe az utolsó elragadtatott hangok a népet ünneplik, melyből 'egy-egy ily fényes elme kél szárnyra'. Irtózik minden erőszaktól, mesterkéeltségtől, még a kiszámított hatást is kerüli, de azért soha sincs műgond híjával. Egyszer beszélgetés közben említette: ha önmagát kellene jellemeznie, csak azt mondhatná: ami mondanivalója volt, igyekezett csinosan adni elő.

E törekvést s e nézeteit nem csupán költeményeiből vonhatni le, tulajdon szavait idézhetjük. Léway számos

kisebb bírálatot írt a *Budapesti Szemlé*be verses könyvekről. Nem mélyed elvi oktatásba, csak mintegy alkalmi megjegyzéseket tesz, melyekkel saját felfogását és törekvéseit világítja meg. Nem szereti a „fölületes rímpengetőt”, aki „önti” a „csingilingi verset” (90. köt. 467 l.), melynek hangja „csak fülünket tölti be, de nem egyszersmind lelkünket is” (89. köt. 139—145.). Gáncsolja a „pille-pánty szóvirágot”, mert „buborékok nem teszik a semmit valamivé” (112. köt. 474.). Megrója a cifrázást, dagályt, keresettséget (94. köt. 468.), úgyszintén az „erőtettett rámára vonást”, s a „stereotyp-kezelést” (97. köt. 146. l.). Kedvetlenül nélkülözi a „szikra kipattanását” (109. köt. 329. l.). Elítéli a pongyolaságot, ha a költő „itt-ott közbevet hosszabb vagy rövidebb sort, csak úgy szeszély szerint”. (105. köt. 290 l.) Előnynek veszi a népies dalformák használatát (94. köt. 468 l.), de kicsinyli, a ki „a népiességből a nyelvet és formát eléggé hangoztatja, de a bensőt: a lelket és szellemet elsajátítani elfeledte” (90. köt. 467 l.). Tetszését megnyeri a nem új reflexió is, ha „csinos keretbe van foglalva (96. köt. 470 l.), s dícséri Szabolcskában, hogy bár „tárgyaiban nincs nagy változatosság, de a mit keze érint, nem torzítja el. Képzeletének és érzéseinek határa nem terjedelmes, de nem is erőlködik e határokon túl” (98. köt. 464 l.). Ellensége azoknak, a kik csak „félvállról akarnak társalogni a Múzsával”, s hangoztatja: „Maga a szív nem elég a költészethez, kell sok egyéb is” (105. köt. 290 s köv. l.). — E megjegyzésekkel a maga irányát és törekvéseit jellemzi.

Egy-egy érzés vagy gondolat többször is megostromolja, mindaddig, míg egészen megfelelő kifejezésre jut. Az a gondolat, hogy szeretteink a másvilágról visszajárnak látogatni, először a hatvanas évek táján merül föl nála, *Ismerős árnyak* cím alatt; ugyanez az eszme ölt testet az *Ujabb költeményekben* *Látogatók* címmel, s harmadjára utolsó kötetében, a *Szobám*-ban. Az elsőben Petőfi árnya jő hozzája, részletezett képben megrajzolva, s a költő meddő kérdésekkel ostromolja; másodsor Aranyval együtt jő, kevésbé kirajzoltan, s tőlük a költő még élő szeretteihez fordul; a harmadikban sereggé sokasodnak, csak a falak súgják lebbenésöket, a költő egyedül van velök, s kétség, töprengés helyett csak könnybe lábad a szeme. E téma mintha együtt ért volna a költő korával. — Van a búcsúzó Múza ajándékai közt egy gyönyörű vers, a *Merengés*, melyben a költő csüggetegen régi röptét kívánja vissza. E költemény kezdő versszaka az első gyűjteményből van kölcsönvéve (*Hű remények*); e panasa későbbi korban természetesebben támadt fel; van benne egy kép a fennrepeső madarokról, melyektől ő szárnyaszegetten elmarad; ebből egész külön vers (*Verődés*) kerekedik, ahogy' költöző madarak láttán törött szárnyú öreg gólya megrázkódik, — (a mi Maupassant egy versére emlékeztet). Mindez egybe olvadt a *Merengésben*, mely végül újdonság új hasonlatban rajzolja a költő sóvárgását:

Mint ki a tenger partjára
 Aggódó reménnyel ült
 S azt a drága hajót várja,
 Mely réges-rég elmerült.

E költemény tanúja, hogy Lévy várt hajója nem süllyedt el; kincssel rakottan sokszor szerencsésen kiköt. Ezek csak példák arra, hogy mily lassan forr ki a tüzes bor csillogóvá és erőssé, s mennyire nem hagy nyugtot a valódi költőnek egy-egy eszméje, míg kristályalakot nem öltött.

Érzései, gondolatai úgy suhannak át lelkén, mint a mesebeli tündérek, kiknek minden lépte nyomán virág fakad. Verseit nem kívánta lombkoronás sudar fákká nevelni; költészete akár a rét, mely mindig tele van virággal, észre sem venni, mikor s hogy fakadnak, s mire egyik elhervad, már friss virít helyette.

Ötvös József mondja *Gondolatainak* egyikében, hogy sok ember úgy megyen el az életből, mint valami fürdőhelyről: ott kedvetlenül ölte az időt s csak távozásakor veszi észre, hogy a legszebb helyeket föl sem kereste, az érdekesebb emberekkel nem ismerkedett meg. Lévy fölkereste s hálás szívvel fogadta az élet minden kis örömét.

Életének minden lépte, környezetének minden szépsége s változása, szinte minden óra nyomot hagy verseiben, melyekből kicseng a metszők dala, a szüreti jókedv, a tél hangulata, az erdőzúgás és madárszó, a haza sorsáért való sóhaj, a költői alkotás öröme s főkép egy nemes szív dobogása. Érzései önkénytelenül avatják költővé.

Többnyire röpké hangulatokat is magával viszen költészete, mint siető patak a ráhullott falevelet. Minden dalra készti, egy őz, egy csermely ép úgy, mint benső érzelmei, de mint igazi lyrikus, mindig magát fejezi ki. Egy fogságából erdőbe menekült őzike példája a

természet és szabadság szeretetének (*Özike*); csermelye a folyamba merülve, diadallal érzi, hogy sodrában ő is ott van (*Csermely*), — ebben mintha szerényen a maga hatását akarná rajzolni, mint Lermontoff önsorsát a futó felhőben, anélkül, hogy magát említené. Szinte állandó költői megindultsága mellett is higgadt és mérsékelt, örömben, búban egyaránt. Hangköre nem tág, de határain belül változatos, s főképp mindig igaz és természetes. A drámai lüktetés idegen tőle, elbeszélő hangon is ritkán szólal meg. Néhány régebbi kísérlete mellett van egy gyöngy kis balladája, a *Régi történet*, „mely mindig új marad”; ennek hatása abban gyökerezik, hogy az elbeszélést itt egészen lyrában olvasztja fel s ezzel a balladát a maga sajátos területére vonja. Érzelmek a higgadt magyar kedélyt tükrözik, mint gondolatai a magyar józan ész gyökeréről fakadnak. E józan vonás rajta van képzeletén is. Előtte a mondák és mesék tündére is leveti titokzatos bűbáját s egyszerű alakot ölt. Egész csapat mese szól a sellőről és halászáról, s számos költői feldolgozás, melyek a rontó szerelem vagy a lidérc-eszmények csábját példázzák. Lévy, mint egyik bírálatában maga kívánja a költőtől (*Bp. Sz.* 111. köt. 491.), kerülgetés nélkül „derékon kapja a tárgyat”. A halászt a sellő irgalomra inti vidor kis gyermekei, a halak iránt, s midőn ez nem hajt szavára, maga pisztránggá változik, horgán akad, aztán lesiklik róla, s a mint a halász utána kap, büntetésül a vízbe zuppan. Minden hókusz-pókusz nélkül ily természetesen és egyszerűen alakítja a tárgyat, mely ép ettől kap új erőre. (*A halász.*)

Ép ily természetesen jár-kél gondolatai közt. Szeret

egyszerre a szög fejére ütni. Egyik legszebb és legmélyebb versében (*A völgyben maradtam*) — említett költeményeinek pár-darabjaképen — ő látogatja halottait a temetőben.

Szent nekem e pihenő hely,
Kíméltetem az idővel ...
Keblére hozzájok engem is majd felvesz
S együtt várom velők, a mi lesz, vagy nem lesz.

Mily találón és egyszerűen fejezi ki, a mi mindenkiben ilyenformán zsong, de költő legyen, a ki így ki bírja mondani.

Tárgyköre a lyra szokott mezeje, de termésén egyéni zamat érzik. Férfias erő s mérséklet jellemző vonásai s elégtelenség és megnyugvás a sorsban. Örömei enyhék, de mélyen érzi, bánata is többnyire csöndes, de néha szív-facsaró (*Ő is elment*). Sokat megrögzített szerelmi hangulataiból, szívét és történetét azonban tartózkodása nem tárta föl egészen. Későbbi dalain az emlék zománca csillog, minek ritka művésze. A fiatal kor perzselő tüze elől higgadt kedélye s józan eszének árnyékában állt, most nyugodtan sütkérezik a szomorgó őszi napsugáron, mely mintegy összegyűjti erejét, hogy jobban melengesse.

Állandó gondja a haza. Országos hírre jutott régi verse, *Mikes búja*, a bánatos hazaszeretet elégiája. Gondolata sokszor messziről is hirtelen ide fordul. A Tátrát, melyről finom tájképeket fest, a határ őrállójának nézi, fellelő homlokán a hazáért borong. Legszebb hazafias verse az újabbak közt a *Régi emlék*, katonáskodásának rajza a forradalom idején; egyszerű elmondás hangján

ézelmet egész mélységében kifejezi. Ő adott először hangot költészetünkben új nemzeti veszedelmünknek, bizó hazafisággal, a *Kivándorló imája* című költeményben.

Hazafias érzése járja át természetfestő költeményeinek nagy részét is. Szeretete a röghöz erős magyar vonás, a természetnek minden mozzanatát ismeri, falusi ember módjára; érzi a friss hajtások bizsergését tavasszal. Reszket a korán feshő rügyért (*Csalóka tél*); úgy sajnálja az össze-repedezett, kiszikkadt földet, akár valami telkes gazda (*Jupiter Pluvius*); gyönyörűséggel legelteti szemét a keresztekkel rakott tarlón (*Terített asztal*) s örömet nézi, mint pihen a fagyos föld téli hótakarója alatt. (*Egi pelyhek*). Nála a föld még édesanya, kitől betevő falatját várja az ország. Leírásainak némely részét szinte közgazdasági érzék kapcsolja össze hazaszeretetével.

Meghitt viszonyban él a természettel, melytől sohasem szakadt el. Minden képe és változása élmény számára. Megkapón festi újabb költeményeiben a hátori völgyet s a Tátta képét, de — természetesen — kívált szülőföldjét emlegeti, a mi megint a népköltéssel rokon vonás. E táj mintegy költészetének képe: lankás hegyek tövén zöld róna, mely összefoly a nagy alfölddel, halkan nótázva fut rajt a tiszta Sajó; fent a hegyeken nemes bor tökéi érne, melyek magukba szívják a nap-sugar tüzet s arany színét.

Ezt a tájat az Ursten
Különösen szerette,
Víg borhegyek lába alatt
Szépen elterítette.

Jó kedvében nem is szabta
Nagyon szűkre határát,
Hozzáfűzte a végtelen
Magyar alföld rónáját

énekli róla (*Hegytetőn*). Újabb költeményeinek bírálatában Péterfy hangoztatta, hogy a Sajó völgyét irodalmunk tájképei közé emelte. E vidék „ezer bűbájjal” őrzi gyermekkorra emlékeit, s az ő számára sokat megőrzött a gyermekkor hitéből s derűjéből is.

Ott a nagy ég arca szebben
Mosolyog egy harmatcseppben
S írva látom minden
Fűszálon, virágon,
Hogy nem búslakodni
Élünk e világon

írta felőle már régen (*Csendes öröm*). Az élet minden hangulatát átérzi e kies völgyben:

Hol nyugodtan sejti lelkem
Kis körön a végtelent. (*Idelent.*)

Egész hazáját szereti benne; mondja is:

Szülőföldem szerelmében
A hazámat szeretem. (*Itt születtem.*)

Ide fűződnek emlékei, néhány derült rajz és életkép (*Márton bátya, Az időpróféta, Furcsa tyúk*). Emlékein többnyire 'derű ömlik el. Muzsája komoly arcán ilyenkor sem ritka vendég a mosoly. Emlékezete nem veszteségeit veszi rovásra, sőt szinte kedvvel éli újra, a mi már elmerült. Maga mondja természetéről:

A minek ma színe, bája
Reám nézve elveszett,
Elém majd ragyogva tárja
Egykor az emlékezet. (Rossz nap.)

Az évek teltevel mind jobban emlékeibe mélyed; kivált szüleinek képe merül fel előtte egyre sűrűbben. A gyermeki szeretetnek életben-halálban talán a világirodalomban sem adott senki ennyire kifejezést, az ifjúkor eleven hálájától az aggkori merengésig. Tompáról szóló emlékezéseiben (*Magyar könyvtár*, 443) elbeszéli, mint járatták szegény szülei iskolába önnön nélkülözésük árán. „Ha vannak bennem némi becsülni való erények vagy tulajdonok — mondja, — bizony azok legnagyobb része a szülői egyszerű hajlék egészséges levegőjében nyerte lételét s első táplálékát. Igen természetes tehát az a gyermeki erős szeretet és ragaszkodás, mellyel én szüleim iránt folyvást viseltetem most is, mikor ők az élet késő estéjén, én pedig annak delén állok.” Sokszor megénekelte a „mesebeli két öreg”-et a kis fehér házban, melyre „odamutat a jó Isten ujja” (*Fehér házunk*); megemlegette a nyoszolyát, melyet anyja keze vetett meg (*Erdő szélén*); a kis kertet bomló garádjával, hol agg szülője kertészkedett (*A mi kertünk*). Holtuk után tőlük tudakolja a mulandóság törvényét (*Két arckép*); ők hagyták rá „boldog élet szép emlékét, szép öregség példaképét” (*Öregsünk*). Róluk írja egyik legszebb költeményét, *A két öreg* címűt, s rajzukban mintha őt magát is látnók. A mit felőlük az „arany középszer” dícséretével mond:

Ha boldogság, ha szenvedés,
Elég volt nékik a kevés,

ő rá is illik. Ő is kevéssel elégszik, megbecsüli „az öröm morzsácskáit” (*Öregszünk*); mit mulasztott s mit tett, nem háborítja álmát, midőn kezében „nyolcvan év, az útlevél” (*Útlevel*); a mult néha törvényt ül fölötte, de goethei bölcseséggel mondja:

Egy ballépésért nem kell töprengve megállnod,
Egy lépéssel az út így is előbbre haladt.

(*Hulló levelek. 23.*)

Világnezetének oszlopa a meglelégedettség.

Nem csábították csalogató vágyak; a fiatalkor vándorévei, a szabadságharcban való katonáskodás után, a fővárosi újságíró asztalától haza siet tanárnak, azután egész férfikorán át a vármegyét szolgálja; szülőföldjét nem hagyja el többé. Megtartotta és sűrűn fölkereste a a szülői hajlékot Sajószentpéteren s élte fogytáig ez üres fészket nézte otthonának.

Egy égbolt felettem, egy kis föld alattam,
Én a Sajó partján a völgyben maradtam.

(*A völgyben maradtam.*)

Ez a mélyen érző szív a szerelem áldása nélkül, egymásután meggyászolt szeretteinek sírja mellett magánosan élt, sok tisztességben, de egyszerű, mondhatni szigorú körülmények között: mégis mindig azt vallotta, szóban, leveleiben is, hogy egész életében a Gondviselés kiválasztottjának tudta magát, érezte, hogy egy hatalmas kéz bölcsen, minden bajtól óvá vezérli.

Mindig láttam, ma is látom,
Nékem a sors jó barátom,
Életemnek bölcs vezére,
Nyugton bíztam azt kezére —

írja *A sorsról*. S midőn végbúcsújára készül, felsóhajt:

Oh, amit itt alig talált más,
Titokban is hűlt rám az áldás.

S számba véve örömeit, a napsugarat, a 'dalt — ezzel végzi:

S mindez áldás nem egyébért,
Csupán csak az én kedvemért...
Aki adta, annak köszönjem,
Ahoz ragyogjon hálakönnjem. *(Köszönet.)*

Hála illeti a költőt, aki körül a tépett lelkek és elégtelenség korában ily derült harmónia, ilyen nemes életfelfogás árad. Mikor Gyulai Pál először olvasgatott barátja munkáiból Görgeynek, ez az első versek után e fölkiáltásban tört ki: „Ez szép ember! Ez 'derék férfi'!” E szeretetreméltó természete, életbölcseége ad benső nemességet költészetének, mely mint a bővízü forrás, maga mossza ki útját s egyre mélyebbről, egyre melegebben buzog fel. Folyvást nemesül költői erőben is. Mikor nyolcvanadik évén túlhaladva, elbúcsúzott a Múzsától, feléje nyujtva az utolsó virágszálakat, melyeket még maga kötött bokrétába: azok közt sok volt olyan, mint a gyopár, melyet csak nagy magasságban lehet szakítani, de nem hervad el soha. *A hámori völgyben*, *Karácsonyi verebek*, *Merengés*, *A két öreg*: e versek valóban

költészetünk ormain állanak. Csak akkor láttuk, hogy a virágos rét, melyen gyönyörűséggel jártunk a költő nyomában: fölfelé, hegytetőre vitt, hol a hervatag szirmok elmaradnak, a föld magva, sziklák meredeznek hatalmas szépségben, örökzöld fák égisz sudarai zúgnak rejtelmesen s közülük messze kilátás nyílik, alant a földre, fölfelé az égre.

Hogy hajlott korában költészete még tovább fejlődött, annak kettős magyarázata van. Egyik nyitja az, hogy szelíd érzései, csöndes hangja nem termettek a fiatal kor merész ábrándjai, lobogó tüze és szenvedélye kifejezésére; öreg korában pedig higgadt kedélye, józan esze, egyszerű, komoly hangja mind összhangba olvadtak. Lévy az öregség életművésze és költője. Másrészt nyugodt szemlélődése e korban fonja át verseit egy új zöld ággal: nemes reflexiókkal, ami költészetét magvasabbá teszi. Mint Nestoré a trójai parton, úgy árasztja ajka az aggkor bölcsességét. Cicero szép szavaira gondolunk az öregségről, midőn a lélek kitöltötte szolgálatát a szenvedélyek körül s a maga gazdája lesz.

Elégültsége, a sorsban való megnyugvása vallásos szívéből fakad, melyet szüleitől örökölt. Lelkébe a hit sugara világít, az oszlatja kétségeit, mutatja útját, gyógyítja szenvedéseit, az világosítja meg előtte az élet és halál minden kérdését. Vallásossága segítette abban, hogy az elmulással ép oly nyugodtan nézett szembe, mint az étellel.

Utolsó költeményei javát a halál gondolata árnyékozza be. De nem vergődő haláltánc az, hanem csöndes búcsú az élettől; a magyar ember józan nyugalmaival ké-

szül a halálra, hiszen azon túl is Isten keze vezérli
(*Ének a halálról*).

A csendes, tisztos élet megőrizte a költő testi erejét s vele a lelkét. „Nagy életkoromban a vékony jég minden pillanatban leszakadhat alattam” — írja egyik levelében 90 éves korában. (1915. márc. 14.) Egy évvel később pedig: „Most ugyan nem érzem még jelét a gyors elköltözésnek, de az évek túlságos száma figyelmeztet” (1916. okt. 11). „Az ily nagy numerusok az életben elviszik magokkal a virágot s csak száraz kórókat hagynak hátra. Ez a természet folyása” — teszi hozzá most is megnyugodtan (1915. nov. 26). Még ekkor is megbecsüli az élet maradék örömeit. „Alig várom — írja 1917 tavaszán (márc. 16), egy évvel halála előtt — hogy végre kilátogassak rég nem látott szentpéterei üres fészkembe, hogy ott gyümölcsfáim közt sejtgessem, hogy a tavasz még az én számomra is megérkezik”. Érti és számon tartja erői fogytát; látja, hogy „a természet visszaszedeti tőle, amit adott, de ez természetes” (1916. szept. 23). Szomorkás tréfával sohajt fel:

Csak a szem, meg a fül, meg a láb
Maradt volna épen legalább.

Kivált szemeinek romlása bántja hogy nem tud olvasni, de ez annál beljebb fordítja látását önmagába. Fülébe csak tompán szűrődik el az élet zivaja, de annál figyelmesebb a lelkében szülemelő ritmusok zenéjére. Félve gondol arra: „Le kell mondanom talán még arról is, hogy a Múza megzörgesse még az ablakomat”. (1915. ápr. 17.) Ebben csakugyan kegyes volt hozzá a sors és

a Múza. Költészete, mely annyiak érzését megszépítette, megszépítette az ő utolsó éveit is. A leáldozó nap minden melegét, fényét beleöntötte végsugaraiba, végigmosolygott a világon s megaranyozta és bíborra festete a hullodogáló lombokat. Utolsó verseit rendesen azzal küldte a *Szemlé*-nek: „A Múza utolsó ajándéka”, „Szegény háztól ösztövéér bárány”. De a költemények egymást érték és sok van köztük, melyek valódi értékei irodalmunknak. A *Megváltóról* szóló hatalmas vers mellett azt írta: „Nyugtalanul emelgetve szárnyát, íme itt küld valamit a vénülne nehezen akaró Múza. Erre vonatkozólag mentségül vagy magyarázatul, pro notitia, a tulsó lapra jegyzek egy ötletet. Ilyenek szoktak engem megkapni álmatlan éjszakákon”. 1916 febr.) A kiadásra nem szánt kis vers a *Maradék* volt; azt kívánja ebben, hogy a bő aratás után még fölvehessen egy-egy kalászt a tarlóról.

Most se tudok én még láblógázva élni,
Mikor a jövőtől már nincs mit remélni.
Bár sikeres munka módomban nem állhat,
Keresztül tehetek egy-egy szalmaszálat.

Egy sugarát lelkem régi melegének,
Egy hangot, melyet még visszazeng az ének,
Viráglevelet az eltűnt virulásból,
Kalászt az egykori gazdag aratásból.

Ily rögtönzésekkel egész könyvet tölt meg. Számos szép kész dal, költői sóhaj volt e könyvbe zárva, köztük nem egy első megvillanása egy később kiérett költeménynek; így a *Papírhajó* c. nagy vers első vázlata,

Egy kis papírhajó (vagy én)
Indult el a Nyögő vizén.
Szívesen fogadták,
Kézről kézre adták:
Nyögő a Sajónak,
Sajó a Tiszának,
Tisza a Dunának,
Duna a nagy tenger világnak,
A hosszú pályáért — csudának.
(1917 május 13.)

1915 okt. 27-éről az *Erzés, gondolat* elégikus sóhaja van
a könyvbe jegyezve.

Nálam egy-egy érzés
Egy-egy gondolat
Fel-feltűnik most is,
De már nem mulat.
Ajakán egynek sincs,
Nincs egy árva szó,
Nem állandó vendég,
Csak átutazó.
Mint vándor madár, mely
Érzi a telet,
Gyorsan átrepülget
Ősz fejem felett.

Erzés, kép, gondolat, minden, minden a nagy útra mutat s a mellett a költészet ajándékának sovárgására.

Azonban nemcsak ily röpke ötletek szálldestak körülötte; a távozó hajó árbocán nagy madarak is megültek.

Csak egy érzése marad elfátyolozatlanul a régi: a haza féltése, melynek élet-halálharcát verseivel folyvást kíséri, előbb bízó remény hangján, utóbb egyre aggódalmasabbban s gondja majd minden megszólalásába beleszővődik.

Régebben azt remélte, hogy az élet örömei elkísérik.
a sírig.

Bachus ott áll majd pohárral,
Ámor egy kis rózsággal,
Koporsódat szép Diána karja
Bükkös erdők lombjával takarja
S lelked, amit érdemel,
Könnyű szárnyon röppen el.

(*Hiú küzdelem.*)

Az életalkony sötétebb és sívárabb, mint várta. Minden
merő emlékké vált rá nézve, csak azok maradtak vele,
azok között él. Egyik levelében mondja: „Szomorú vég-
zete a nagy életkornak, hogy elhullnak mellettünk mind-
azok, kiket szerettünk” (1916. febr. 20); de azt is
mondja: „Nagy kincs nekem az én multam emléke”
(1915 nov. 26). Jó és boldog ember, aki úgy szerette
a világot, hogy élete utóján azt kívánja:

Ha a túlvilágra
Átröppenni kell,
Emlékeim is hadd
Kísérjenek el.

(*Emlékeim.*)

Rendre elbúcsúzik mindentől maga körül: a szentpéteri
szép öreg templomtól, hol gyermekkorában a zsoltárokat
énekelte, öregen szíve háláját öntötte ki:

Az Úr házában, hogy szentelve lássák,
Így lesz a kezdet és vég egy imádság.

(*Szép öreg templom.*)

Elbúcsúzik a templom körüli akácoktól, melyeket ő ülte-
tett; kertje szélén az öreg szilfától, melynek lombja alól

soká hallatszott egy madár éneke: az övé. Búcsúvételében a válás fájdalmát az örök-élet sejtelve enyhíti. Az akácokra rábízta emléket:

Ti még éltek, ha én már véget értem:
Susogjátok, hogy egykor én is éltem.

A vén szilfára a maga reményéből vet egy sugarat:

Talán a föld mélyén egy kis gyökér
Számodra életet majd esdve kér
S távol jövőn, amit ma nem remélsz,
Egy új hajtásban te is újra élsz.

Igy olvad bele a természetbe. Koporsót is fenyőfából kíván magának, mert

Élő társad volt az egykor,
Habár nem ismeréd is. (Alkony.)

Végignézte életén: törékeny papírhajónak látja, mely a Sajóból a Tiszán s Dunán át — valóságos életútja mentén — immár a tengerig jutott s

Most már nyugalmat esdekel,
Az utolsó révhez közel. (Papírhajó.)

Végignézte az életen s már csak *Végtelen színjáték*nak látja. Az élet minden értékét, az egész belső világot, fölfogását életről és halálról összefoglalja egy monumentális költeményben, az *Aratásban*, mely plasztikus képek egymást váltó során rajzolja a természet és ember egész életét s egyszerű és nemes világnézetével, lyrai bensőségével, csodálatos ritmusával talán legszebb költeménye s szinte foglalhatja valamennyinek. Egy keresztnél *Beatus ille* ez; az élet legnemesebb tartalmát érinti: a munka,

szeretet és hit eszméit s az élet örömeivel a halálban való megnyugvás gondolatát párosítja.

Egy másik költeményben, melyet azzal küldött a *Szemlének*, hogy csak halála után jelenjék meg s ez legyen búcsúja a világtól, már fölfelé lebeg a földről, az Úr trónja elébe ér, zsoltáros fönséggel fohászkodik a hazáért, hálás az élet áldásaiért, külön a költészetért, mely szebb világba emelte, s azt esdekli az Urtól:

Itt is csak arra méltasson kegyed:
Éneklőid sorában hadd legyek.

(*Napnyugta.*)

A mi éneklőink sorában ott lesz, ott marad. Költészetének maradandó becsét ad a nyelv bája, a ritmus zenéje, a szerkezet aránya, az érzés és a képek üdesége. Tartalmi becsét ad neki nemes egyénisége, melyben az egyszerűség méltósággá vált, a szerénység önérettel, a férfiasság olvadó szívvel párosult, a komolyság bájjal és az erkölcs derűvel. Az a költészet, mely ilyen lélekből fakad, derít, vigasztal, nemesít, összekapcsol nagy érzésekben. Erkölcsre és megelégedésre nevel, a lélek egyensúlyára, — ezzel nemzeti kincs.

SZÁSZ KÁROLY.

Szász Károly munkássága a legkiterjedtebbek egyike irodalmunkban. Szinte úgy tetszik, egész életrajzát el lehetne mondani könyveinek felsorolásával. Együtt volna azokban lyra, epos és dráma, tudományos munkákkal. Sokszor egy-egy halhatatlan szellem árnyékában jelenik meg az övé, mint alvilági útján Dante a vezető Virgil nyomában. Műfordításainak értéke jeles eredeti művekkel ér föl; nem önmegtagadás, hanem tehetség és erő kell ahhoz, hogy valaki Shakespeare vagy Dante ajkával tudjon szólni.

Élete a szép élet példája. Minden napja munkában telt. Ha megkérdezték az Írás szavával, miképen sáfárkodott legyen a rája bízott talentummal, — azt felelhetette: Széjjel osztottam embertársaim között. Jutalma a jól végzett munka öröme volt, családi boldogság, s az a ritka kiváltság, hogy egész élete nagy szellemek közelében telt.

Atyja, id. Szász Károly, a nagyenyedi főiskola híres jogtanára, Erdélyben az ellenzék egyik vezére, oly sok-

oldalú műveltségű férfiú, hogy politikai küzdelmeibe belefáradva, 1837-ben fölcserélte tanszékét a megüresült szám- és természettanival, 's ekkor rögtön divattá lón az elhanyagolt réal-irány' — mondja Kemény Zsigmond, aki tanítványa volt. Jogi tankönyvei után maga írt szám-tani kézikönyvet s egy úttörő magyar nyelvtant is. Munkásságáért az Akadémia rendes tagjai sorába iktatta. Sírjánál az agg Bolyai Farkas azzal búcsúztatta tanítványaitól: „Ifjak! tanítótokban csaknem minden Músák egyesült lángja aludt ki.”

Ily férfiú mellett töltötte gyermekéveit Szász Károly. Csoda-e, ha szelleme és munkavágya korán fölébredt? 46-ban, tizenhét éves korában már az *Életképek*-ben jelenik meg egy verse. 48-ban a Kisfaludy-Társaság pályázatán ő nyeri el a koszorút *Murány bolygéről* írt költői beszélyével. Atyja az Unio egyik bajnoka az erdélyi országgyűlésen; mellette küzd fia, volt nevelőjével, Mentovichcsal s barátjával Gyulai Pállal, egy kötet hazafias verset adva közre, *Nemzeti színek* cím alatt. Atyját az első felelős minisztérium a fővárosba szólítja államtitkárnak b. Eötvös József mellé. Az ifjú előtt megnyílik az írók világa. Első drámai kísérletét Czákó Zsigmond bírálja. Láta Vörösmartyt, beszélt vele Petőfi, angol szótárt is adott neki s Moore költeményeit; ezzel mintegy az ő kezéből kapta eszközeit a jövő műfordító.

A költészet menlevelével nem vonult félre az életől, honvédnek áll, s minthogy az egyetemen matematikát és hadtudományt hallgatott, műszaki tiszt lesz. Ott van a Lánchíd fölszedésénél, Arad erősítésénél; látja

az „elfogyó regiment”-től búcsúzó Kossuthot. Az ő csapata is letette a fegyvert, de neki sikerült megszökni az orosz őrség közül. Gyalog átgázolva a Fehér- és Fekete-Kőrösön, Tiszaroffra vergődött, a Borbély-családhoz, kiknél atyja is rejtőzködött.

A roffi tanyán egész tábor volt menekültekből. Itt találkozott Görgey Istvánnal, a fővezér öccsével; jegyzőkönyvébe búcsúzáskor néhány versszakot írt emlékül. Görgey István elmondja nagy könyvében, mily megdöbbenve látta ezekből, hogy bátyja nevét immár védelmezik a gyorsan harapódzó rágalom ellen.¹ Első védelmezője a fiatal Szász Károly.

Az osztrák hadseregbe való besoroztatás elől a gömörmegyei Bején bújt meg, a Szentmiklósy-családnál, mint nevelő. Röviddel azelőtt itt lelkeszkedett Tompa s most is sűrűn járt át a szomszéd Kelemérről. A megyében élt Zalár József is, Tamásfalván, szintén mint nevelő. Verseiket a költők csak álnév vagy kezdőbetűk alatt közölhették. Érzéseiket csak rejtett képből mondhatták el, de e fátyol még mélyebben éreztette a gyászt, a kép megszépítette a gondolatot. Tompa hatása alatt Szász is így írt *Perzsa énekében* a szétdúlt oltáron kesergő hívő képében; így festi egyik legszínesebb, Th. Gauthier-ra emlékeztető verse, az *Álom Keleten*, a sivatag vándorát, aki Kelet bűbájáról álmodik, s fölébredve, a lángszárnyú szamum hordja szemébe az izzó homokot.

Bején papságra is készül, felesketik s káplán lesz Rimaszombatban.

¹ Görgey István: 1848 és 49-ből. III. 685—6. l.

Élete eddig oly regényes, akár egy Jókai-hőse; zivatáros idők viharai sodorják ily forgatagban az egyének életét. 1851 őszén végre mintha révbé jutna. A nagy-kőrösi gimnázium meghívja az irodalomtörténet tanárának. Szász azt ajánlja, hogy arra Arany Jánost kérjék föl, ő kész elvállalni a mathesis üres tanszékét. A kiválóság tisztelete s a barátság érzése állandó nemes vonása Szász Károly jellemének. Ő jutalomnak vette, hogy néhány évet Arany közelében tölthetett. Természettani tankönyveket fordít, csillagászatit, növény- és állattanit, földrajzon dolgozik, algebrát készül kiadni: atyjának sokoldalúsága, íme, megvan benne is. Szíve itt hajlik mégis egészen a költészethez. Arany körül egész irodalmi kör képződik; Szászt barátságába fogadja a kor valamennyi jeles költője. Neve ott van a Kisfaludy-Társaság ereklýéi közt őrzött Béranger-kötetben, mely a bejegyzések tanúsága szerint kézzől-kézre vándorolt: Petőfi adta. Arany-nak, Arany Tompának, Tompa Léwaynak, Léway Szásznak, Szász Károly a Kisfaludy-Társaságnak. Kőrösön veszi kezébe Moorenak Petőfitől kapott kötetét, hogy fordítson vallásos és hazafias költeményeiből, — később más költőkből is. Itt talál rá a boldogság; nőül veszi gyermekkori szerelmét, a költői lelkű Szász Pólit, ki Iduna néven maga is szép verseket írt. Emlékét egész kötet őrzi, melyet gyászoló férje adott ki, mert a fiatal asszonyt egy pár hónapi boldog házasság után elföldték az erdős szép temető akácai. Szász Károly egyik legszebb költeményével gyászolta hitvesét, igaz fájdalmában mintha még az emlékezés érintésétől is féltene.

Ne kapd föl nevét, kósza hír!
Adj néki nyugtot, néma sár!
Fedezd be árnynyal, zöld berek!
Felejtétek el, emberek!

Élete e csapással kibillen egyensúlyából. Még huszonnégy éves s már egész élet van mögötte: küzdelem, boldogság, bánat. Hazamegy Erdélybe papnak, Kézdivásárhelyre, hogy, atyja halála után, anyjához s testvéreihöz közelebb, gyámoluk legyen. Mintha Seneca bölcs tanításában keresné vigaszát: „úgy szedjük össze lelkünket, hogy azt akarjuk, mit a körülmény követel”. Ott távol esett a világtól, barátaitól, az irodalomtól. Csak egy gyönyörűsége maradt: ha nagy szellemek szavát hallhatta, csakhogy azok itt nem baráti közelből, hanem századok távolából szólottak hozzá. Így kezdett fordítani Shakespeareből, nyilván Arany ösztönzésére.

Íróink régóta érezték a fordítás szükségét. Régibb fordítóink szemében, Pázmánytól Mikesig, a tartalom a fő. A testőrírók az elsők, akik átérezve elmaradottságunkat s a külfölddel való kapcsolat híjának kárát, példakul kívántak állítani idegen műalkotásokat. Választásuk sokszor szerencsés, de költői erő híján többször alászállnak a prózai fordításhoz. A fürgé tollú Péczeli viszont a „szabad” fordítás barátja, s a fordító szabadságát kurtításra és betoldásra is érti. Döbrentei s mások erős „magyarítása” túlságba viszi Pázmány elvét, ki fordítását olyannak kívánta, „mintha először magyar embertől magyarul íratott volna.” A műfordítás elvét először Kazinczy mondja ki nálunk: „Az a mesterség, hogy úgy, nem hogy azt!” Érthető, ha íróink főképp korban

közelebb eső írókhoz fordultak, Goethe és Lessing mellett Gessnerhez és Metastasiohoz is, s csak lassan közeledtek a régiekhez. Izlésüket dicséri, hogy a mult század elején Homeron kezdve Dantén keresztül Voltaire-ig a világirodalom számottevő művei jobbára megközelíthetők voltak a magyar olvasónak; ez méltó büszkesége irodalmunknak. Csakhogy e fordítások nagy része el is avult, amint a nyelv erdeje, Horatius hasonlata szerint, hullatta hervadó leveleit s újak fakadtak helyökbe. A Kisfaludy-Társaság, mindjárt megalakulása után, céltudatossá akarta tenni a fordítási munkát; megindította a Hellén könyvtárt s a Külföldi Regénytárt, az Akadémia még előbb a Külföldi Játékszínt. A fordítás e föllendüléséhez Toldy Ferenc adta az elméletet, 1843-ban írt értékezésében, a műfordítást a puszta nyelvi munkától, némely szabadságok árán is, a költői hatás felé hajlítva, s ezzel a Janus-arcú szobortól megkívánva a művészi értéket.

A költészet és nyelv megújodása, melyet Petőfi és Arany föllépte jelentett, elhalványította az addigi fordításokat s újakat kívánt. Ők maguk, Vörösmartyval egyesülten, Shakespeare felé fordultak, ki a költői nyelvnek, szerkezetnek és jellemrajznak egykép fölül nem múlt mestere.

Shakespeare Szerdahelyi György *Aesthetikája* említi nálunk először, 1778-ban, s Kazinczy fordítja le elsőnek *Hamletet*, németből. Attól fogva Shakespeare neve folyton hangzott az elméleti és fordítási irodalomban s a színpadon is. Petőfi, Vörösmarty és Arany együttműködésével, egész Shakespeare-t le akarja fordítani; az

idők vihara ezt a tervet is eltemeti. Az ötvenes években Arany Szász Károlyt biztatja Shakespeare fordítására. Szász magánya, bánata közepett csakugyan vigaszt talál a szellemóriás világában.

Jó időben lát munkához, mert a teljes fordítás régi terve most rövidesen megvalósul. Az a fiatal tanár, akit Nagyőrös Szász helyére választott meg, Tomory Anasztáz, váratlanul nagy örökséghez jut. Arany körében beleélve magát az irodalom eszközeibe, kiadja Szász kisebb fordításait angol és francia költőkből s ő válik a Shakespeare-kiadás Maecenasává, megindítva összes műveinek kiadását a Kisfaludy-Társaságnál, saját költségén, 1864-ben, a költő születésének háromszázados évfordulóján. Az első kötetet Szász *Othelloja* nyitja meg, egymás után ott találni a *Téli regét* és *Machbethet*, *Romeo és Juliát*, *Antoniust*, *A vihart*.

Ekkor már közelebb él a fővároshoz s irodalmi köreihez. 57 óta Kúnszentmiklós lelkésze, majd Szabadszállásé. Meg is házasodik, feleségül véve a ritka szépségű és nemes lelkű Bibó Antoniát. A boldog otthon, a családi élet örömei új erőt, élet- és munkakedvet adnak a sok munkájú férfinak. 65-ben országgyűlési képviselő; 67-ben b. Eötvös József, mint atyját, őt is maga mellé szólítja a közoktatási minisztériumba. Tagja a Kisfaludy-Társaságnak és az Akadémiának, s legbuzgóbb munkatársa Arany János folyóiratainak; oda írja alapos ismertetését *Az ember tragédiájáról*.

Végig egyik oszlopa a teljes Shakespeare-fordításnak. Nyolc színművet fordít le, még pedig jobbára fő-

műveket, amellet a szonettek egy részét; az egész nagy munkának csaknem negyedrészt végzi.

E gyűjtemény nemcsak a legnagyobb, hanem a legbecesebb alkotás is a műfordítás terén irodalmunkban. Egészben nem áll alább a németek Schlegel- és Tieck-féle nagytekintélyű fordításánál, pedig a Shakespeare-szótárak s a magyarázó irodalom roppant föllendülése előtt készült. Újabban szokássá vált egyes fordításokról félvállról beszélni, de máig sem állt ezek helyébe általában jobb, főképen költőibb új fordítás, aminek oka részben azon kor ércesebb, tisztább nyelvében is rejlik.

Alig ért véget a Shakespeare-kiadás, Szász azt indítványozza a Kisfaludy-Társaságban, hogy „immár teljes Molièret is adjon a közönségnek”. Ezt már 63-ban megkezdte Kazinczy Gábor, de két darab után abbahagyta, a harmadik kötetben már Szász és Arany László folytatják a sort. Szász Károly hét színművet fordított le. Kazinczy eltért a rímes alexandrintól, visszariadt a rímtömegtől s attól is tartott, hogy azt színpadon nem tudják mondani. Szásznak a rím nem lett volna akadály, de a többi fordító is követte Kazinczyt. Föláldozták ezzel a francia dráma dictiojának világos, eleven rendjét, hogy úgyszólván kétsoros epigrammokból van összerakva, — de nálunk szokottabb formát és folyamatosságot nyertek vele.

E fordításokkal Szász Károly a magyar műfordítás legbuzgóbb munkásává s igazi mesterévé emelkedik. A műfordító érdeme részben már a választásban rejlik, hogy a világirodalom valódi remekéhez nyuljon, s az a hazai irodalomban hasznos például állhasson. Nincs

benne kétség, Szász ezen fordításai mind a két szempontból valódi nyereséget jelentenek. Vörösmarty mondom, hogy 'Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is föler legalább felével'. Shakespeare formáit, nyelvét igyekezett követni a romantikus színműírók csoportja, melyből Rákosi és Dóczy tehetsége magasodott ki.

Shakespeare nemcsak a színpad mestere, nem is onnan tanít legbiztosabban, hol a legmélyebb szó is elröppen a többivel; tőle az irodalom minden ága tanulhat, szerkezeti, drámai erőt, behatolást a lélek mélységeibe; ebben Arany is példát vett tőle balladáiban. Molière polgári világa nem kevésbé jó iskolája az emberismeretnek és ábrázolásnak, habár a lélek hősi vonásai helyett gyarlóságaira mutat rá. E fordításoknak nagy jelentőséget ad, hogy ezek voltak nálunk a műfordítás első példái. Bizonyos, hogy e két nagy költői vállalat létre sem jöhetett volna Szász Károly segítségével nélkül.

Valóban csodálatra méltó, hogy e roppant munka közben más, hatalmas fordításokba bír fogni, változtatóságkép az epikához és rímes verseléshez fordulva. 1862-ben egész kötete jelenik meg Victor Hugo *Századok legendájának* 'kis eposaiból', melyekben a pathosz állandón a dagály pontjáig ér, majd pedig az őс germán epost, a zordon erejű *Nibelung-ének*et szólaltatja meg magyarul, mely művét Marczibányi-díjjal koszorúzza az Akadémia. Már előre alapos tanulmánnyal elemezte azt Csengery *Budapesti Szemléjében*, utóbb is éles szemmel világított rá szerkezeti és jellemfestő erejére e hatalmas

műnek, mely tragikai felfogást visz az eposba, s komor fenségében hasonlatos egy gót székesegyházhoz, melynek minden köve fölfelé jegecül, s hol a magasba törő ívek félhomályában az ablakokon egyszerű vonásokban, de tüzes színekben átvilágítva jelennek meg a nagy történet kardos, koronás alakjai.

Műfordítói munkásságának koronája Dante *Isteni színjátékának* átültetése. Másfél évtizedig dolgozott ezen, s az első részt 1885-ben fejezte be, már mint egyháznak püspöke, közeleti és hivatali nagy elfoglaltsága közben. Az irodalom magasztos szellemének bizonyossága, hogy a katolikus középkor e csodálatos művét református püspök fordítja; református lelkész derít fényt a Mátyás-korabeli nagy szerzetes, Temesvári Pelbárt életére, — s egy tudós kanonok adja irodalmunknak Tasso mellett Milton protestáns eposát. Dante nagy műve, mely epikai formájában subjectiv s egyben allegórikus, a kor egész erkölcsi felfogását s szinte az egész addigi történelmet magában foglaló tanköltemény: csak szintannyi ismeret, mint költői érzék előtt nyílik meg. Szász Károly nem érte be legtöbb fordító példájára a tartalmi hűséggel prózai alakban; bár tudta Dante nézetét, hogy minden költemény édessége elvész a fordításban: megbirkózott a terzinákkal, s a tartalom és külalak kettős nehézsége mellett világos és többnyire költői bír maradni. A tudományos munkát is elvégezte, szinte minden sort jegyzettel kísérve, melyek lehetővé teszik a behatolást a költemény minden célzásába.

Műfordításait általában tudományos készüllet támogatja. Mindjárt pályája elején számot vet a műfordító

feladataival, szinte eszményi követelményeket állítva föl, az eredetinek nem csak anyagát kívánva meg, hanem árnyalatig menő hűséget, „azon és annyi rímmel, a megfelelő nyelvi, nemzeti és írói sajátosságokkal, s ugyanazon alaphangulattal.” Shakespeareből vonta le elméletét a tragikumról. Mint magántanár a budapesti egyetemen a francia drámáról tartott előadásokat és külön Molière-ről. Lefordította Nisard ötkötetes francia irodalomtörténetét, a legszellemesebb ily munkák egyikét, mely szellemről írván, maga is művészi kíván lenni. A *Nibelung-ének* az epika tanulmányára vezette; az egyetemen négy féléven keresztül fejtegette a világirodalom nagy eposait, klasszikus példáin felmutatva e műfaj egész történetét. E közben csillan szemébe a kelta ősi hagyományból a szent Grál s a mesés Arthur király mondája, ami viszont arra ösztönzi, hogy lefordítsa új költői feldolgozását, Tennyson *Király-idylljeit*. A világirodalom eposairól szóló nagy művét a Tudományos Akadémia könyvkiadóvállalatában adta ki, mely 1872-ben indult meg. Ennek is egyik legelső munkása Szász Károly, lefordítván Lewes *Goethe életét*. Elmerülvén Goethe költészetébe, könnyűtolla az életrajz kísérőjéül két kötet költeményt fordít Goethe lyrai költeményeiből

Közben volt érkezése Jules Verne számos regényét is lefordítani az ifjúság számára.

Egész könyvtárt adott a művelődni kívánó olvasók kezébe a külföld remekműveiből, élvezetet nyújtó átültetésben. A nagy eposokat ismertető művébe valamennyiből szőtt be mutatványokat, többnyire a maga fordításában. Így kapcsolódik össze fordítói munkássága lépten-

nyomon a tudományossal, annak bizonyságául, mennyire komolyan vette műfordítói feladatát.

Hogy bírt ennyit s ennyifélét fordítani? Beöthy Zsolt azzal magyarázza: mert mindent szeretett. Emerson, akinek egyik gondolatgazdag könyvét szintén Szász adta a magyar olvasók kezébe, Emerson azt mondotta: „Ha valahol egy nagy szellem közelébe juthatunk, érdemes rögtön fölkészülni bármekkora útra.” Szász is így érzett s kész volt minden fáradságra. Meg volt benne a műélvezők gyönyörködő kedve, párosultan a nagy tanítók közlési vágyával, kik ismereteiket meg akarják osztani. Egyik költeményében, melyet Arany János is szeretett és dicsért, a szép élethez hozzátartozónak érzi a hiten, családi boldogságon, a természet szeretetén kívül a művészet gyönyörűségét. Átélté, átérezte a nagy szellemek gondolatait, érzéseit.

S ajkamon kiömölt az ének,
Mint belehelt hang, furolán.

Mikor műfordítói tollát kezébe vette, úgy érezhette magát, mint a vitéz harcos, akinek egy legendás kardot adnak kezébe, mint Arthur király, mikor oldalára csatolta a győzhetetlen Excaliburt, Szigfrid a Balmungot. Mikor a világhódító nagyok sisakjával elfödte arcát, akkor volt Szász a legnagyobb, mint Kemény Simon a Hunyadi János vértjében.

Ennyiféle remekmű tolmácsolására rendkívüli fogékonysága s verselési készségének szinte bűvészi könnyedsége tette képessé; ezek jellemzik eredeti munkásságát is. Egészen átadta magát egy-egy nagy szellem hatásának.

Tompa közelében ő is allegóriákat írt, mit különben a kor szelleme is diktált. Nagy-Kőrösön akkor írja első balladáit Arany; Szász is rögtön kedvet kap hozzá. Az epikai előadáshoz vonzotta a részleteket szépen színező s kidolgozó kedve. Első nagyobb művét, *Trencsényi Csákot* (1861) Arany bírálata irodalmunk nyereségének mondotta; Horatius „plura nitent” szavát idézte rá, de hibáztatta a tények és szereplők nagy tömegét, mely a fejlődés menetét s a jellemzést is megakasztja, a drámaiságot pedig hézagossággá tördeli. Hőse eleinte a nemzeti jogok védője s az Árpád-vérből szakadt Erzsébeté, de a viszonyok változtával lesiklik ez útról s makacsságában maga süllyed bitor kényúrrá. Ez emberi, lélektani felfogás; Arany mondotta is, hogy a költő megtörte az utat egy későbbi tragédiának.

Az események s alakok zsúfolása azonban háttérbe szorítja a főalakot s inkább a kor mozgalmasságát és jellemét jeleníti meg. E túlságos gazdagságot a könnyű alkotás hozza magával, mely lépten-nyomon félrecsábítja az egyenes útról. Így van ez *Álmos* eposában is (1870), melyen a mondák köde borong. Költői szépségeikért, nyelvök s verselési érdemeiért mindkettőt Nádasdy-díjjal koszorúzta az Akadémia. *Álmos* a még akkor kiadatlan *Mátyás diadalünnepének* Arany alkotta nehéz stanzáit zendíti meg. *Zrinyi a költő-ről* írt költői beszélye (1865) négyrímű Sándor-verseivel s nyelvében is Zrinyit utánozza, mutatva a költő eszközeinek nagy alkalmazkodó képességét. A mű dús történelmi tanulmányon épül, mégis egyenest siet céljához; de csak a szerelmest, hőst és gondokkal vívó hazafit látjuk benne, a költőt kevésbé.

Legnagyobb epikai alkotása *Salamon* (1878). Ezt már a *Nibelung-ének* fordítása után írta; maga szerényen csak „történelmi költemény”-nek nevezi, de valóságos eposzá terül, három részben, a korona és kard próbáján kezdve, a Szent László-mondakör beszövéseivel Salamon bujdosáig.

Nem csak eseményeket merít a krónikákból, hanem kor- és lelki vonásokat is, melyeket szerencsés kézzel sző közbe. Vértessy Jenő mutatott rá arra a jelenetre, midőn Salamon Szegzárdon vadászatot tart, Gézát is odahívja s ott akarja eltenni láb alól.¹ A király előbb bemegy a templomba s így imádkozik:

„Ellenségeimet, Uram, add kezembe!
Két bátyámat, Uram, lábam alá vessed,
Sérelmimért rajtok hogy boszút vehessek!
Mint a vadakat ma, kergetve halálba,
Érje utol kopjám, szivökön találva!”

Ezt Márk krónikája beszéli, s mennyire ott van ezen a zord kor s a gonosz király lelkének bélyege. Az ármányos Salamon, a szelíd Géza s az erejét érző, jogát követelő László változatosan vannak egymással szembeállítva, épp úgy a háttérben Vid Bátor Opossal. Ez indulatos lelkekben minden szikra tűzvészt lobbant fel. Mikor a koronázó énekre: „Légy ura testvéreidnek!” Béla megütődve szegi föl fejét; mikor Bolgár-Fejérvár alatt Géza önhatalmúan szabadon bocsátja a vár görögjeit: az ilyenekben a kor heve, a rokonok gyűlölködése s az örök magyar visszavonás látszik meg. A költő leleménye sze-

¹ *A magyar romantikus dráma*, 113—114. l.

rencsésen sző be néphiedelmeket, így midőn Markalfot a mi Salamonunk bolondjának teszi meg; átfon egy-egy vonást, nevet Kisfaludy és Vörösmarty hagyományaiból is.

Tárgya szerint messze kezdődven és sokat olvasztva magába a király-mondakörből, „némikép hajlik a költői életrajz felé”, mit Gyulai jegyzett meg a Nádasdy-díj kiadásakor, de Gyulai is elismerte az előadás epikai nyugalmát, kitűnő verselését, „a minőt, Aranyt kivéve, alig találunk költészetünkben”. Szász itt is hasznos nemzeti munkát végzett: nála nélkül király-mondakörünk maig is várna e rész feldolgozójára.

Csak természetes hogy aki annyi drámát fordított, maga is tett kísérletet színművekkel. Tétéles társadalmi darabjai az akkori időkhöz képest sikert értek, idő teltevel tétéleikkel együtt elhervadtak. Nagyobb feladatra jobban összeszedte erejét. Nem hiába írt értekezést a történelmi hűségéről: ez iránt eleven érzéke van a maga munkáiban is. A szigetvári Zrinyi Miklós alakját Salamon Ferenc kutatásai alapján egy zavaros és haszonleső kor ingatag és önző fiának festi; ez lehet igaz, de ellenkezik a nemzeti érzéssel s a hős bukásának dicsőségével is, mely őt epikai hőssé avatja. Ezt fejtette ki e műről a 67-iki Karátsonyi-pályázat bírálója, Gyulai Pál. Több sikerrel alkalmazta a bűn és erény tragikai vegyületét Fráter György alakjában, kétélű politikája közben erkölcs-telen eszközeinek nemesise fordulván a félreismert és gyanúsított hazafi ellen, kinek tiszta szándéka csak halála után derül ki. Ez valódi tragikai alak.

A Karátsonyi-díjat ugyan 68-ban Szigligeti *Trónkeresője* nyerte el, esztendőre azonban a Teleki-pályázat

koszorúját Szász átdolgozott műve érdemelte ki. E művet is csak a bírálaton keresztül ismerjük s Novák Sándornak Szászról írt könyvéből. Szász hosszú időre elfordult a színműírástól.

Csak a nyolcvanas évek végén buzdult fel újra, mikor az Akadémia Kóczán-pályázata a hún mondakörre mutatott rá. Itt a Nibelungok korába lépett, Krimhild és Detre jelentek meg előtte, Atilla udvarában, s a magyar hún mondák alakjai, csupa régi ismerős eposi tanulmányaiból.

A világbíró hőst hatalma teljében mutatja meg, amint mindenfelől bukásán mesterkednek: a tüzszul tartott idegen fejedelmek a szabadulás reményében, elégtelen hűnjai az idegenek dédelgetése miatt; fiai egymás közt versengenek; Mikolt, a fogoly királyleány, kit nejevé akar tenni, családja kiirtóját gyűlöli benne; Krimhild e megaláztatás miatt liheg boszúért, idősb fia pedig vágytársa. Mindez kitűnően van elgondolva. Szintén ily díjat nyert másik darabja, István vezér, a régi pogány vallás s az új hit küzdelmének regényes vonásokkal átszőtt dramatizált története. Hazafias drámáinak sorát az *Ezer év* színi költeménye fejezi be, melyet a millenium ünnepére Béla fiával együtt írt, mert a költői hajlamot egész családja örökölte.

A bibliából is vett ihletet. Szépségeiben leggazdagabb színműve a 88-iki Karátsonyi-pályázaton megdícsért *Bölcs Salamon*. Abban az időben írja, mikor a fordítással is a szelíd Tennysonhoz tér. Dramatizált idyll, a király története, aki Sába királynője mellett Sulamithot választja, s a leányé, aki a királyért sem cseréli el a maga

kecskepásztorát. A költő elfogulatlan közvetlenséggel nyúl az üde bájú meséhez, oly gyöngéden, mintha csak álomképben látná e naiv szépségű jeleneteket: a versengő anyák közt törvényt tevő királyt, a találós mesékben beszélő kelet királynőjét, a szerelmes férfit, kinek ajkán az Énekek éneke sorai csengenek. E késői mű egészen ifjúnak mutatja szerzője költői génusát.

E hosszan tartó ifjúság a szép élet jutalma, hűséges szolgálatukért adják a kegyes istenek. Hogy sem érzése, sem költői lelkesülése nem apadt ki, mutatják kisebb költeményei. Nagy munkáinak terebély fái alatt tarkán terül a versek virágmezője. Van köztük csak egy napra hívatott, korai hervadásra ítélt, de van sok, amelyet kár volna a futó időnek eltaposni. E költészetet Arany oly bokrétához hasonlította, melynek több színe van, mint illata. Ő mondta azt is, hogy e formás, ízléses, hangulatos és nemes érzésű költészet 'valódi irodalmi szükségesség'. Mint pap a sírnál, Szász búcsúztatta nagyjainkat ódáival egy egész korszakon át. Lyrája nem szárnyalt a felhők közé; családias természete a fecskéé, mely szárnyaival betakarja fészket. Amerre járt, minden lép-tén hagyott egy szál virágot. Egész költészete olyan, minő-nek *Üti tárca* c. kötete mutatja: minden benyomás megkapja, megindítja érzését, gondolatait s rögtön valami szép kép libben elébe. A fogékony érzés és hirtelen reflexió művésze. Belép a Notre Dame-ba s érzi, hogy körülötte

hallgatag árnyak tömörülnek,
Dalok, imák, összezsukott szárnyal ülnek.

Velencében, a Sóhajok hídja s a mese-palota a hírről, nagyságról szőtt álmait juttatja eszébe, a tenger az álnok szerencsét, ő most már csak a tört, színes csigákat szedi össze,

Miket magából a tenger kivet,
Gúnyolva összetört reményimet.

Mindig magára tér, a maga enyhe körébe, igazi lyrikus. Heidelberg Nagyenyedet juttatja eszébe, a Luxemburg-park a maga kis kertjét. Aki ilyen szívesen megy haza, az elégült, az boldog ember.

Ily bensőséges, harmonikus lélek a maga idején egyértékűnek veszi az életet s halált. Ő fölemelkedett idáig.

Fáradtam én már eleget,
Bejártam mind a hét eget,
Dantéval és Miltonnal
S Pál s János apostollal.
— — — — —
— — — — —
Most már pihenni vágyom,
Pihenni csendes ágyon.

Kell-e ily munkás, ily egész élet szépségére magyarázat? Nem elég-e azt fölmutatni? A magyarázó úgy is csak olyan, mint a mesebeli balga ember, aki teknővel hordta a világosságot az ablaktalan házba, ahelyett, hogy rést nyitott volna, melyen besüssön maga a nap.

ARANY LÁSZLÓ.

Gyermekverset Petőfi írt neki, játszi, fürge verset, mely úgy futkos, szökell, mint a kisgyermek figyelme, mint az ürge, melynek surranását kíséri. Arany megírja Petőfinek, hogy a hároméves fiú „könyv nélkül tudja a verset. Akárki jó a házhoz, első dolga keresni vagy ke-restetni elő a lapot s mutogatni a verset, hogy azt neki Petőfi bácsi küldte és még paripát is fog hozni.” Így tűnik fel a gyermek alakja a költő családi körében, a csendes szalontai házban.

1850-ben atyja ír egy költeményt, *Fiamnak*, benne keresve vigasztalást, s fián át az egész ifjú sarjadékhoz szólva, hitet sóvárogva magának és nekik. Így ismerte meg az ország a költő fiát. E két költemény már gyermekkorában az irodalomhoz kapcsolta.

Fejlődéséről atyja dicsekedve ír barátainak; jellemzi Arany Lászlót, hogy e helyeket jobbára kihagyta, midőn atyja leveleit közzétette. A nagykőrösi iskolában atyja magyarázatait hallgatta az irodalomról. Maga népmeséket gyűjt s tizennyolcéves korában kötetben adja ki

(1862). Gyulai Pál kimondta, hogy máig ezek a legjobban elbeszélt népmesék. Arany János azt kívánta a mese-gyűjtőtől, hogy „egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva”. Arany László ahhoz tartotta magát, amit atyja Merényi népmese-gyűjteményének bírálatában fejtegetett. Megőrizte az eleven előadást, a nyelv fordulatosságát, egyes szólások ismétlődését, érezte a hangutánzást, a ritmus lüktetését, kerülte törülmetszett szólások halmozását, a betolakodó irodalmi kifejezéseket. Nemcsak a gyűjtő buzgalma vezette, hanem költői érzék is, s kikerültette vele az egymásba toldozott sete-suta csacsogást. Nem adott ki mindent, amit hallott. Kiválogatta a formára és tartalomra értékesebbeket. Meséinek nagy része átszállt olvasókönyvekbe. Tovább is gyűjtött; ő gondozta és magyarázta a meséket a Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményében, melyet Gyulai Pállal együtt szerkesztett. A népmesének egész elméletét, mondhatni lélektanát is elvonta egy kitűnő tanulmányban; azzal foglalta el székét a Kisfaludy-Társaságban. Ily alapos és kitartó volt mindenben, amihez fogott.

A népköltéshez való vonzalma részben Petőfi és Arany költői irányával járt egy úton: annak forrásait kereste itt s az egész magyar költészet ősforrását. Itt kutatta a magyar hangsúly és ritmus törvényét is.

Húszéves korában jelent meg első tanulmánya a *Budapesti Szemlé*-ben. Lermontoffról szólt, aki Byron iskoláját járta ugyan, mégis megérzik rajta az orosz puszták szele. A versek, melyeket Arany László a tanulmány során lefordít, őt magát is jellemzik; a hazafiság és fájdalom, a mélabú és gúny vegyülete megvan nála is, de

benne több a szív és közelebb áll nemzetéhez. Mindketen ki tudják fejezni érzéseiket a nélkül, hogy magukról szót ejtenének. Lermontoff egy hánykódó hajóról ír, s tulajdon sorsát látjuk benne; Arany László épp így el tud rejtőzni leírásai mögé.

Tanulmányokat élete végéig írt. A Lermontoff-fordításokkal más fejezet is kezdődik munkásságában: a műfordítói. Egész költői beszélyeket fordított Lermontoff-ból, de életében nem adta ki, mert nem eredetiből dolgozott, csak Bodenstedt után. Tartózkodó természet volt, nem kívánta, hogy sokat emlegessék nevét. Pusztán versgyakorlatnak nézte, de illik rájuk, a mit Goethe mondott Eckermannnak (1823 szept. 18.): „Nem elég, hogy lépéseket tegyünk, melyek egykor célra vezetnek; hanem minden lépés maga cél legyen és érjen valamit mint lépés.”

Akkortájt indult meg nálunk — többnyire tartalmi, prózai kísérletek után — a műfordítás. A Kisfaludy-Társaság irodalmunknak e téren legnagyobb feladataiba fogott: Shakespeare és Molière teljes lefordításába.

A jeles fordítói gárdában a fiatal írónak előbb csak két kevésbé jelentős darab jutott, de azok sikerültével *A sok hübő semmiért* fordításához látott s mintaszerűen végezte el. A gyöngédség és indulat, a tréfa és a bambaság mind a maga nyelvén beszél itt; a népies jelek népiesek, anélkül, hogy magyarosakká válnának. Molière-ből a *Tudós nőt* fordította, a kicsavart finomodás e szatírját, s tökéletesen visszaadta a patakozó ötleteket, hirtelen szótréfákat, egész komikai kincstárát e gazdag léleknek, mely vígjátékokba tördelte szét életét.

tének tragédiáját. Molière-fordítása iskolai olvasmánnyá vált, jórészt a fordítás érdeménél fogva.

Ily szorosan összeforrt munkássága a Kisfaludy-Társaságéval, mely akkor egész irodalmi életünket vezette.

Közben kifejlett eredeti költői tehetsége. 1867-ben a Kisfaludy-Társaság *Elfrida* című költői beszélyt koszorúzott meg, melynek jeligés leveléből Arany László neve tűnt elő. Ez mindenkit meglepett, leginkább atyját, aki azt írta sógorának, Ercsey Sándornak: „Arany Laci közelebbi bravurja nem lepett meg egy kissé? Engem nagyon. Im, én beadom financiernek, hogy legyen practicusabb ember, mint az apja, s egyszer csak kipattan, hogy poéta!” László már ekkor elvégezte a jogot s a Földhitelintézet hivatalnoka volt, Csengery Antal oldalán, kinek később utóda lett. A mű az angol mondából veszi tárgyát, kerekdeden, egyszerű elevenséggel mondja el, mintha a költőnek nem is kellett volna alkotnia, csak megőrizni a mese kerek formáját, meglepő fordulatait, csattanó cselekményét, a hirtelen kifejlést. Élénken jellemzi alakjait, röviden festi a helyzeteket, — ami részben a népköltés tanulmányának hatása —, de e könnyűség művészet, s e művészet a pergő tréfában, némi ódon hangulat mellett, a sors ármányát és bosszúállását is éreztetni tudja. Bár futó vonásokkal rajzol, a komikai és tragikai hangulat nem esnek távol egymástól: a kettő egyazon életnek két arculata.

Pályadíjakkal sokszor csak az író nyer; *Elfridá*val az irodalom is nyert, még pedig többet *Elfridánál*: egy nagytehetségű fiatal költőt, kinek alig néhány év múlva

egy nagyobb munkája nyert koszorút. Ez *A délibábok hőse*. 73-ban jelent meg a Kisfaludy-Társaság pályázatán. A bírálók teljes elismeréssel szóltak róla. Azon években két epikai mű vette tárgyát a közelmúlt s a jelen életéből s ért valódi művészi magaslatra: Gyulai töredék *Rombányi*-ja és *A délibábok hőse*. Amaz az ötvenes évek elejét rajzolta, ez a hatvanas évek ifjúságát, s a kor alakjai rajza oly tökéletes, hogy ez az egy évtizednyi köz világosan meglátszik a két mű hangulatán. Arany László hőse az ifjú Hübele Balázs, egy sok úton induló, de sehová sem jutó tehetség; becsvágya előbb az irodalom felé vonja, majd titkolt szerelemre gyúlad, közben az ifjúság hazafias mozgalmaiba ártja magát, s elhagyva a szerette lányt, Garibaldi zászlaja alá szegődik. E mozgalom végével bejárja Itáliát, megfordul Angliában; útja közben hall Etelka férjhezmeneteléről, s csalódott szívvel tér haza bátyja falusi kuriájába, hol egy névnapon találkozik a férjjel, hívására elmegy hozzájuk, viszontlátni régi szerelmét, boros fővel s a kiábrándultság cinizmusával brutálisan nyúl érte, mitől önmegvetésre jónak ki. Ily lélektani a tárgy: az ifjúság szívzajlása, határozatlan becsvágy, kifejeletlen érzelmek és elszánások zibongása, mely izgatottságában mindenbe belefog, de semmit sem végez, a csalálmok kudarcba fúlnak: íme egy elfecsérlett élet mindennapi tragédiája. Ez önmagából s a világból való kiábrándultság, az elzsibbadó önvád, mely, tompultan nézi a világ folyását — sok névtelen élet képe, kivált azon korban.

Voltak, a kik hibáztatták a hirtelen befejezést. Anyegin példája mutatja, hogy a rövidre fogott bevégezés

korántsem befejezetlenség. A kiábrándulás Balázsnak jelleméből foly, s éppen annyira a mű tárgyából, mely azt kívánja megmutatni, hogy a tétova ábrándokra csak keserű kiábrándulás következhetik. Egy egész korszak tanulsága volt ez.

Balázs nem történeti személy, mégis a hatvanas évek magyar ifjúságának megtestesítője, őszinte de tárgyát váltó hevületével, mely szalmalángként lobban el. Az egyetemi évek duhaj mulatságai, a hazafias drámák tervei mind a hatvanas évek vonásai; e kor alakja az 'áruló' Réfalvi, kiben Görgei rejtőzik; a tüntetések, a *Forinyák*-eset, a garibaldista mámor, mind jellemző e korra, ép úgy mint a lenyűgözött nemzeti élet izgatottsága, az elbizakodó hit és kétségbeesés, a lázas tervezés és csüggedt tétlenség váltakozása. Thallóczy Lajos azt tartotta, hogy a történetíró is e műből ismerheti meg e kor hangulatát. Csodálatraméltóan van jellemezve ez a fonák kor, mely szinte kész volt feláldozni magát gyűlöletének, midőn a magyar ujjongott Ausztria olaszföldi vesztett csatáin, bárha ott magyar vér ömlött.

„Hurrah, megint egy új csatánk veszett el
Bár benne tízezer magyar esett el.”

Szilaj, torz kedvvel egykor így ujongta
A gályarab, midőn a vész kitört;
Recsegve tágult minden borda, donga,
Hajójukon az ár végig söpört;
Ő, látva kényurát, hogyan szoronga,
Vad kárörömmel gúnykacajba tört:
„Ha-ha! bitang, most sírhatsz, esdekelhetsz;
Nem bánom, elveszek, csakhogy te elvesssz!”

A nagy vonások mellett jellemzően festi a kisebbeket is: a tüntető hazafiságot; a „Jaj de huncut” mellett mulató vidéki urakat; a kis diákot, a ki hazafiságból elmulasztja a német órát; a falu népét, mely a finánccon tölti bosszuját. Azt mondhatni, a költői beszélynék csak meséje, összetartó fonala Balázs élete: tulajdonképeni tárgya a hatvanas évek rajza. A korszak változó hangulataiból e műben alakult ki a korszak dallama.

Van ebben sok lírai vonás, sok, amit magából vett a költő, nem a mesében, hanem a hangulatok rajzában; ebből foly az előadás elégikus szépsége. Ő is átélte ez ifjúság álmait, a boldog kort, midőn „de háthá”-kat nem ismert; ismerte Görgeit, akit a tűrés töretlen hőségnek rajzol; érezte az ifjúság hevületét s a hazafi érzés csalódásainak kínját; járt ott, ahol hőstét meghordozza, Itália csodavidékein, őt érdekelte így Albionban a gazdasági élet sürgése, a dock, a gyár, a fény és nyomor szomszédsága, ő tünődött el „a tőke, munka, túlnépesülés nagy kérdésein”. Ez a közgazdasági érzék az, ami őt modernné teszi; ez jellemzi őt egészben, hogy modern nyugati szemmel lát és régi magyar szívvel érez.

Ez a három tulajdonság emeli magasra *A délirábok hőstét*: a lélektan ereje, a kor rajza s a gyakorlati érzék megszólalása a költészetben. Ezzel új utat tört nálunk.

A Kisfaludy-Társaság bírálói megjegyezték, hogy a költemény nem annyira a phantasia szülötte, mint inkább az érzés és reflexióé, de ebben aztán erős. Hozzá tehetnők, hogy a költőben rendesen összekapcsolódik a kettő: érzelmeiből fejlenek reflexiói. Három versszakon át festi a magány hangulatát, máshol a szerelmet, mely

Büszkén szülemlik, mint egy életcél,
S meghal, mint egy muló emlékezet.

Sokallták különösen a költemény végén a leverő reflexiókat, pedig azok hozzá tartoznak az egészhez: az elcsüggedt Balázs világfelfogását tükrözik, mely kissé a költőé magáé, hiszen ő is túl van már a könnyű lelkesülés korán. A haza sorsa is fordulóra ért. Megérett a tanulság:

A haza sorsa: gordius-kötés,
De kard nem oldja meg, csak küzködés,

s az intelem:

Aranyt tojó tyúk a jövő, de dőre
Kézze ne vágd föl a begyét előre.

A reflexiókat a mintául vett byroni hang is magával hozza, épp úgy, mint az elégiai meghatottság és gúny vegyületét, melyet nehezen kerülhet el, a ki magáról ír. Arany Lászlónál ez is egyéni; nem olyan éles és szertelen, mint Byroné, s nem annyira érzelmes, mint alyjáé, 'de satirikus hangja egyformán vonatkozik önmagára, mint atyjánál, és korára, mint Byronnál.

E gunyoros hang csattan ki sokszor reflexióiból, sőt leírásaiból is. Petőfi színeivel festi az Alföldet:

Még egy darabka hó itt-ott kivillan,
De a tavon nem látni már jeget;
Nyílt színe lágy széltől fodrozva csillan,
Másolva lenn a bárányszerűt,
Az úton át egy ürge játszva illan,
A gólya andalogva lépeget...
Pihent lovak, vihogva, friss erőben
Tocsognak a sekély vizű mezőben...

S egyszerre hangot vált:

Alföld sem oly szép, mint Petőfi festé...

s az üde képet átfesti bőrig ható szitáló eső, sár, rozszant töltés, úszéli árok.

A magányt élvezi, — s a szomszéd skálázása zavarja ki hangulatából. Hangulatait, festéseit egyszerre fonákul mutatja meg, kiábrándítóan. Általában csak a reflexiókban és bíráló hangban szólal meg a költő maga. Hősenek végletebb typust állított a középre, kinek alakjával, sorsával nincsen köze, csak a kor hangulatával. Átallott kiállni

mint színész: no jer közönség,
Lásd hogy szomorkodom...

A pályázaton sem fődte fel a jelíges levél a szerző nevét, csak azt a kívánságát, hogy az ötven arany pályadíj az írói segélyegyletnek adassék. A lapok sűrűn közöltek mutatványokat, lassan kiszivárgott a szerző neve: tehetsége árulta el. Névtelen műve nevet szerzett neki. A költemény jelességére vall, hogy költőjét némelyek azzal gyanúsították, mintha atyja segített volna benne. E gyanúsítás dícséret számba megy, de a suttogóknak értetlenségét mutatja.

A költészet adománya, a nyelv és vers gondja közös volt bennök, tárgy és gondolatkör dolgában azonban nagy a különbség. Arany János a mondák világában élt, saját korának keserűségét is mondába, a *Nagyidai Cigányok* adomájába vitte át; Arany László tulajdon sorsát rajzolja, az ifjabb nemzedék türelmetlen útkeresését

festi s hangot ad gazdasági eszméknek, a mi távol állt atyjától.

Utolsó költeménye is ilyen, a *Hunok harca*.

Ezt szerette legjobban munkái között, ezen később is javíttatott. Sajátos alkotás ez, védekezéssel indul beolvasztó politikai tervek ellen, de röggön magasabbra emelkedik. Első fele az ősi monda: Atila halála után a testvérharcban, a hunok és gótok csatájában, a holtak elszálló lelkei tovább küzdenek a felhők közt, mint Kaulbach híres képén. E részben a tárgy, a zengzetes Sándor-vers, a hatalmas festés, az emelkedettség és ódon varázs szinte atyjára emlékeztet. De a kifejlésben mily új, mily modern e költemény! A második rész az ipar háborúját festi, a föld gyomrában, gyárok műhelyében, gépek kazánjában folyik tovább a harc. Nemzeti érzése biztatón szólal meg: a nemzet ezt a harcot is kibírja, ha józan ésszel, munkával övezi fel magát. Nem Csabát kell ma visszavárni szellemseregével, hogy segíteni jöj-jön, hanem segítsünk magunkon józan ésszel, ép erővel.

Jön már az erős kor, szavak után tettek.
Ál-lelkesevésnek kezd fogyni határa,
Az üres hű-hónak lefelé száll ára;
Kezdj csak te dologhoz, vedd csak magad észre,
Fogd csak ez új fegyvert igazán két kézre,
Leld ki csak a csínyját, tudj vele jól bánni,
A régi hatvágást ezzel is kívágni:
S jöhet a hódító, nyiltan avagy titkon,
Tiéd ez a föld még, te vagy itt még itthon.

E költemény a mondát mintegy napjainkig hozza, új jelentést ad neki, s ily búzdítással végződik. Az az

eszmekör szólal meg itt, melyet *A délibábok bősében* angliai benyomásaiban érintett, s mely nálunk Arany László lantján talált szót először.

E költemény volt hattyúdala. Költői pályája mind-össze egy évtizedre terjed, az írói haláláig tart. Kötűnő tanulmányokat írt a *Budapesti Szemlébe*, főképpen irodalmi kérdésekről. *A magyar politikai költészetéről* szóló tanulmány egész irodalmunkon végig fut, mindenütt felmutatva benne az örök nemzeti érzést, a lelkesülés és elégtelenség, a lázongás és elszomorodás, a pathos és gúny változatai közt. Foglalkoztatják régi nyelvészeink s a nyelvromlás újabb tünetei. Atyjának a nemzeti versidomról szóló egyik megjegyzéséből kiindulva, fejtegette a hangsúly és ritmus kérdéseit, melyek épp annyira tartoznak a nyelvtudomány, mint a verstan körébe: a ritmus a hangsúly elhelyezkedésén alapul, viszont a hangsúly a ritmusban szilárd pontokon jelenik meg. Fejtegetései három pontba jegecülnek: a verssorok izületeiről, a közbülső hangsúlyról és a hangsúly változandóságának sajátságáról. Ezekről — rendszertelenül — részben már Fogarassy is ejtett szót, Arany László új alapon rendszerbe foglalta. Munkája, sajnos, félbe maradt, a nélkül, hogy a ritmusra alkalmazta volna, de így is nagybecsű; Horváth Jánosig még sem épített reá senki.

Tanulmányozta az írói tulajdonjog helyzetét a külföldön s javaslatot készített erre vonatkozó törvényről.

Tanulmányai széles körben mozognak. Szemmel kíséri a nyugati világot, változásait és fejlődését, oly alaposan s oly műveltséggel, hogy Hillebrand *Zeiten, Völker und Menschen* köteteinek ismertetésében Francia-

ország erkölcsi és irodalmi állapotai tekintetében keményen szembe fordul a szerző elfogult nézeteivel.

Sok figyelemmel van közgazdasági kérdésekre. Törökországi útirajzaiban szemökre lobbantja politikusainknak, hogy a fejlődő magyar ipar piacát, a Balkánt kiszolgáltatták az angoloknak.

Egy-egy bírálata egész tanulmánnyá bővül, így *A magyar emigratio mozgalmairól* szóló, mely Kossuth *Irástjai* első három kötetének ismertetése. Valóságos történeti és politikai értekezés ez; összeveti az egymásnak ellentmondó helyeket, széjjel oszlat egyoldalú vagy kétséges állításokat, — mindig a kellő kegyelettel és tapintattal, egyaránt kerülve a kevésre vagy túlbecsülés végleit.

E nemű munkásságában külön fejezet atyja emlékének gondozása. Tolla mindig készen állt, ha atyjáról írtak valamit, a mit helyreigazíthatott. Fiúi szeretetéből a műértő csodálata vegyült. Maga rendezte sajtó alá atyja műveinek kiadását, hagyatékát is, forrásbecsű bevezetéssel és jegyzetekkel; összegyűjtötte kis cikkeit és levelezését; a balladák illusztrálásánál korhűség dolgában tanácsokkal szolgált Zichy Mihálynak, barátjának, ki vázlatait elküldte neki; kiadta atyjának a *Bánk bán* példánya szélére írt jegyzeteit. Szinte ezekhez tartozik utolsó költői műve, egy elegia prózában, *Piroska és édesanyja emlékéül*, melyhez Arany Jánosnak kis unokájához írt leveleit is hozzacsatolta. Ez elégián olyan mély érzés, oly költői emelkedett hang ömlik el, minőt verses művekben is ritkán találni. Nem volt a közönségnek szánva,

csak szétosztásra rokonok és barátok között. Írója összes művei közt adta ki először Gyulai Pál.

Nem némult el, mint némelyek képzelték, csak munkaköre változott. Az irodalom végig kísérte életét, habár sokak munkáját kellett végeznie, mint kis nemzetek kiválóbbsainak rendesen. Abban a korban nagyobbra hivatottak sem vonták ki magukat ily kötelességek alól. Hivatala mellett számot tartottak munkájára az irodalmi társaságok, egyháza, az írói segélyegylet, képviselősege. Ő buzgólkodott, hogy Csíky Gergely sírját emlék jelölje, leégett városok javára a *Segítség!* album kiadásán s mint a képzőművészetek értője és élvezője, az Andrássy-úti Múcsarnok felállításán.

A művészet és természet szépségeibe költői lélekkel merült el. Sokszor lehetett látni a Gellérthegy ormán. Nézte, amint lent kigyúlnak a lámpák s a sötétedő város felett homályos fényű szalagokban kirajzolódnak a kivilágított utcák csikjai. Nézte a városra boruló alkonyt, melyet ő írt le először, a távoli gyárkémények füstjét, melyeket fiatal korában ide kívánt; hallgatta az élet felszűrődő száz hangú zaját.

Elgondolkozhatott a változáson, mely fiatal kora óta a fővárost, egész nemzeti életünket átalakította; elnézhetett keletre, a rónaságra, szülőtája felé, mint atyja; gondolatban végig élhette emlékeit.

Aztán elment s alakja beleveszett a fehér ködbe.

AMBRUS ZOLTÁN.

Ambrus Zoltánt kevesen ismerték személye szerint; elzárkózott művei mögé, csak könyvein át lehetett vele találkozni. Vékony, ideges alakja, sápadt arcának éles vonásai, mélyre fúró szeme a futólag rátekintőnek is elárulták a szellem emberét, de az utcán mellettök elsiető férfiban kevesen ismerték fel koruknak egyik jeles íróját. Magános lélek volt; gondolatok társaságában élt. Leginkább még egy-egy néptelen kávéházban lehetett látni, a délelőtt pangó óráiban, írószerek előtt az asztalon; — annyira magában volt az emberek között, hogy ilyen helyeken is tudott dolgozni.

Munkáit sem ismerték elegendő érdemök szerint. Elismerték, de nem ismerték. Pedig könyvei nem csak elolvasásra, hanem tanulmányra is érdemesek. Inkább az írók írója volt, mint a közönségé; azok értették és méltányolták finom lelki rajzait, leleményes előadását, fanyar humorát. A fiatalabb írók mesteröknek tisztelték; méltán, mert ő volt egyik, aki új hangot hozott szépirodalmunkba.

Mint a bolygók közt, az irodalomban is a nagyobb pályajok körébe vonzzák a kisebbeket. Jókai tehetségének és sikerének varázsa az ő nyomába csábított minden elbeszélő író, még a kiválóbb tehetségek is az ő családfájának árnyékában nőttek fel. Csak pályája alkonyulatán tűnt fel két önálló fiatal tehetség, akik új úton indultak, mindenik a magáén: Ambrus és Herczeg. Mindketten szakítottak a patriarchális modorral, anekdotázó hanggal; igyekeztek személytelenné válni tárgyaik mögött. Hangjukat a tárgyhöz szabták s a szerint változtatták. Elfordultak a magyar élet hagyományos rajzától, amely már csak az irodalomban élt; friss szemmel néztek széjjel az életben. Nem keresték költői tárgyat a különöst, a furcsát, a curiosumot — beérték a való világgal. Herczeg első munkáiban a vidék társadalmát, katonatisztek életét rajzolta újszerű alakokban, fiatal vídamsággal; később emelkedett nagy nemzeti tárgyakhoz. Ambrust a város érdekelte, a művészlélek, az előkelő világ, s lelki problémák körül szemlélődött. Ambrus jobban a tárgyban, az eseményekben szövi ki mondani valóját; Herczegnél az emberismeret uralkodik, az alakokat ragadja meg és jellemökbe írja sorsukat. Herczeg kevesebb vonással tud eleven képet rajzolni, — Ambrus a részletek árnyalásában leli kedvét. Herczeg magának az életnek tanítványa, — Ambrus munkáin könyvek, tanulmányok nyoma is érzik. Ezért munkáinak szerkezete áradóbb, szétfolyóbb, Herczegnél szigorún kimért. E sajátságokból következett, hogy Herczeg a színpad felé is indult, — Ambrust nagy műveltsége kitűnő bírálóvá avatta. Ambrus megmaradt témakörénél, — Herczeg

szemmel kísérte az élet változásait, a közélet fordulatait, nagy nemzeti tárgyakhoz emelkedett, de a mult képével is a jelenhez szólott. Életfelfogásuk különböző: Herczeg sokélú kristályt forgat szeme előtt, mely az életet tarka színeképeire bontja, — Ambrus az életben a foltokat keresi, kormos üvegen át, mint a napfogyatkozást. Mindkettejükön érzik bizonyos kiábrándultág, a korszak jellemvonása; Ambrusban sokszor keserűn nyilatkozik, Herczegnél fölényes mosolyban, néha. intő aggodalomban.

Ha ez elemzést vegytani pontossággal lehetne végrehajtani, Ambrusban aggodalmasabb műgondot, több töprengést, több, az élettől megbántott érzést, a fonákságokon szinte némi kárörömet találnánk a vegyület elemei közt, — Herczegnél könnyedebb alakító készséget, változatosabb tárgykört, elnézőbb emberismeretet, csipkelődő, ritkábban maró gúnyt, az élet elégtelbebb felfogását. Mindkettőjükben egyenlő művészetet.

Ambrus lépett fel korábban. Húsz éves sem volt, midőn egy norvég színmű ismertetését közölte tőle a *Fővárosi Lapok*ban a gondos és választékos Vadnay Károly. Két év múlva már az *Egyetértés* állandó színkritikusa, Péterfy Jenő helyében. Utazik külföldön. Egy rövid évet tölt Párisban. A Sorbonne és az École de France előadásain két tudós egyéniség volt rá hatással. Egyik Renan; benne a szellemes stílművészt csodálta, lelkében a kétségek és kárhoztatások közt is derűs megnyugvást, mellyel az életet viselte. A másik Taine, kinek milieu-elméletét akkor a szellemi élet minden titkát felnyitó kulcsnak tekintették s akit később szigorú szemmel úgy

jellemzett, hogy nagy filozófus volt — rendszer nélkül, nagy elemző kritikus — ítéletmondás nélkül, s nagy történetíró — szabad költői szemlélettel; mégis mindegyik téren nagyot alkotott. A harmadik, Brunetiére, a nyelv aggodalmas tisztaságára szoktatta hallgatóit.

A francia szépirodalom virágjában állott; diadalait ünnepelte a naturalizmus, a megfigyelés művészete. Akkor jelent meg Edmund de Concourt tollából *Les frères Zemganno*, öccsével való lelki közösségüknek rajza; Daudet érzelmesen festegette a polgári életet, közben kemény bíráló szavakat ejtve egyes társadalmi rétegekről. Egymást érték Zola Rougon-Macquart-ciklusának vaskos művei, sok lelkesedést, még több ellentmondást keltve. És már a küszöbön állott Maupassant. Ambrus ismertetéseket küldözött haza műveikről. Írói egyéniségére serkentően hatottak. Művészi sajátságokat csak az követhet veszély nélkül, kiben magában is megvannak, másképp utánzásba sülyyed. Ambrus ismerte tehetségét. A naturalizmus tanából csak az élet pontos megfigyelését tanulta meg, íróitól a leleményes formát, az eleven, szellemes előadást; életnézete inkább az idealizmusé volt, habár a sértett idealizmusé.

Ily komoly tanulmányok után fordult a szépirodalomhoz. Harminc éves volt, midőn első regénye, *Midas király*, 1891—92-ben megjelent, Horváth Gyulának akkor megindult *Magyar Hírlapjában*. Még lesznek, akik emlékeznek, mily pezsgő érdeklődést keltett az új tehetség feltűnése. Kézről-kézre jártak az újság számai, sokan felgyűjtve tovább adták ismerőseiknek. A műben nem csupán a szerző neve és tehetsége volt új. Új volt iro-

dalmunkban a művészlélek rajza, a fiatal festőé, ki kezdő párizsi sikerei után hazajön rajztanárnak; Ambrust ez alakhoz párizsi emlékei mellett a finom lelki elemzés alkalma vonzotta. Új a környezetrajz: Pest egyik kintebbi városrészében a nagy bérház, hol összezsúfolódva élnek minden rendű-rangú lakók; újak a szegényes nagyvárosi szerelem színei: a találkozások rideg és népes szobákban másfajta emberek közt, az utcán, egy-egy ritka sétán. A festőben akarata ellen hajt ki a szegény ember félős szerelme. A kétarcú sors hamar elragadja fiatal feleségét, másik kezével meg elhalmozza ajándékaival. Egy külföldi mecénás felkapja műveit, divatba hozza. A sors új érzéssel is körülhálózza. Egy akaratos magyar mágnásleány fejébe veszi, hogy feleségül megy a világhírű festőhöz. A festő részben kis fia miatt, részben gyöngédségből és hálából — enged. De ezzel hűtlennek érzi magát első felesége emlékéhez, ez emlék hatalmában hűtlennek az új feleséghez is; e lelki útvesztőből öngyilkosságra menekül.

A festő alakja, ki oly szegény önbizalomban, rávall a szerzőre, még inkább a mély érzésvilág, a vak szerencse megvetése, az életnek tragikus felfogása. A gondos jellemképeket élethűeknek érezzük, mint némely festett arc másokat, melyek eredetijét nem ismerjük, de a jellemzés művészete kezeskedik hűségükről. Az alakok színösszege, eleven voltak, következetességük ellen nem lehet kifogást tenni, de kétségtelen, hogy érzéseik uralkodnak az ítéleten s az író biztosabb a hangulatok rajzában, mint a döntő elhatározások indokolásában. A cselekedetek rugói nem emelkednek ki eléggé a részletrajz közül. Alakjai,

igaz, sokat beszélnek, szívesen vitatkoznak, önmagukkal is, nem ritkán az író is magyaráz; de beszédök sohasem tartalmatlan, s oly kevés író van, akitől mindig tanulhatni. Előadása élénk, változatos. Egyetlen idegen ecsetvonásra találunk, egy frakkos Sátánban, ki a festőt rábeszéli az új házasságra; ez nyilván Dosztojevszkij gyöttrődő képzeletének leszármazottja, a Karamazov-regény lapjairól. Egyébként az író az egyszerűségben keresi a művészt, nem fogásokban, világosságban inkább, mint homályban. Mégis minden lapján érzik szellemének gazdagsága, műveltségének bősége. Előkelő lélek; óvakodik attól, hogy „hét mérföldet lépő csizmákban is az országútra tévedjen”. Brandes azt tartotta: igazán nagy írónak minden lapján felbukkan egy-egy mondat, melyet csak ő írhatott. Ambrusnál nincsenek ilyen felöltő sorok; egyenletesen művészi és szellemes. A „style coupé”-t nem tanulta el a franciáktól, mondatai hamar lombozodnak. Könyvek világában élő írók szemében sokszor túlságos fontossága van a leírt szónak, egy jelzőnek is, Ambrus pedig éppen az aggodalmas Flaubert-t vallotta mesterének. De a könnyen írás divatjának idején jó, ha akad író, ki a műgondra figyelmez.

Fejlődést nem igen látni munkáin, hanyatlást sem. Későbbi regényei még tárgy dolgában is hasonlatosak az elsőhöz, mintha írójuknak csak a művészlélekbe lett volna bejárása, csak azt tartotta volna érdemesnek mély elemzésre. Az *Őszi napsugárnak* egy titkos vers- és drámaíró a hőse, ki addig siratja fiatalkori szerelmi csalódását, míg új érzésbe bonyolódik, amely szintén szétfoszlik. A költő különben egy temetésrendező vállalat hiva-

talnoka, s mikor itt boldogulna, épp akkor éri a kiábrándulás. Ambrus általában nagy megértéssel, sőt szájalommal van a köz-sorsúak kisszerű küzdelmei iránt, kiknek szenvedéseibe a sors gúnyja sokszor humoros színeket kever. Itt az írói vágyak s a lélekölő kenyérkereset ellentétébe sok keserűséget rejtett: maga is tizenöt éven át viselte a hivatal nyűgét a Földhitelintézetnél.

A művész-sors dilemmáját, a hivatás és a társadalmi elfogultság ellentétét, mutatja egy másik regénye, mely szintén festőről és főúri leányról szól. A család már-már engedne a dédelgetett kedvenc szeszélyének, csakhogy megalkuvás árán: a festő dobja el ecsetjét s vállaljon állást a minisztériumban. A regényből az a gondolat emelkedik ki, hogy a tehetség önfeláldozást kíván — sokszor a mások feláldozását is. Ezért a címe: *Solus eris*.

Hasonló körben mozog *Giroflé és Girofla* története, más fordulattal. Az író itt nála egészen új környezetbe viszen, egy mulatós bácskai kisváros jókedvű emberei közé. A környékbeli egyik földesúr udvarolni kezd egy fiatal operaénekesnőnek, kiből családja új Pattit remél, s ki e kisvárosból indul útjára. A szokásos udvarlásból szokás ellenére komoly érzelem fejlődik. A fiatalember éppen ezért nem akarja elcsábítani a lányt, de feleségül venni sem, társadalmi tekintetek miatt. Végül mindkettőt megteszi. Ily kettős következetlenség gyakori az életben. E társadalmi bontó-akadályt egyre többen lépik át, s talán kevesebb vívódással, mint Ambrus alakjai.

A tárgy hasonlóságát e művekben elfödi a jellemrajz és a környezet különbözősége. Az író egyformán elevenen rajzolja ott a főrangú világot, szigorú előítéle-

teit és üres életét, emitt a kisvárost, pletykálkodó özvegyeivel, az ablak előtt lóhátról udvarló gavallérjaival, a kávéházban unatkozó tiszteket, kik naphosszat kutyáikat dresszírozzák. *Solus eris*ben a környezetrajz túl is nő, elnyomja a cselekményt, a kifejlés elnagyolt, aránytalanul rövide van fogva, az író sietve hagyta abba, szemléto-mást külső kényszerből. *Giroflé* befejezettnek látszik, mégis hiányos, mert éppen a benső küzdelmet hallgatja el, mely a főalakot feltett szándéka ellenére e kifejléshez viszi. Különben is csak első felét adja a problémának; az igazi kérdés még ezután következne: minő lesz az ily 'vegyes párok' élete a házasságban, egymás közt, s minő a társaságban, melyre a férj oly sok tekintettel kívánt lenni. Ambrusnak tervében is volt a folytatás; e rész mégis megíratlan maradt.

Felöltő ez a befejezetlenség, kivált ily lelkiismeretes írónál s két művön is. Ambrust azonban éppen írói erénye sodorta ide. Aminő gonddal dolgozott, az írás nem ment mindig könnyen. A papír kijózanító üressége sokszor megállítja a tollat. Művészi munka nem tűr kényszert, siettetést, határnapot — vagy áldozatul esik. Közrehatottak körülményei is. A hivataltól idővel megszabadult, a kényszermunkától soha. A szerkesztőségi íróasztal természetes menhelye az írónak s összekapcsolja az étellel, csakhogy nagy vámot vesz idején, melyet elfecsérel, s tehetségén, melyet kifáraszt. Ambrus sokat írt, jelek alatt és név nélkül is; álneveiből egész lajstromot lehetne összeállítani. Tehetsége egy részét aprópénzre váltotta fel, mint a Daudet aranygyvelejt

embere, kevés ideje és nyugalma maradt nagyobb munkákra.

Irodalmunk sokat veszített ez által, de viszont e körülménynek köszöni Ambrus elbeszéléseit. Ezek teszik munkásságának java részét, ezekben valódi mester. E műfajban aránylag rövid idő alatt is lehet művészt és egészet alkotni. A napilapok állandó tárcarovata egyrészt erőszakolt bő termésre ösztönözte az írókat, másrészt hátrált szabott terjedelemben, e két ok általában leszállította az elbeszélések színvonalát. Pedig művészi faj ez, ha rövidsége nem szegénységet, hanem gazdagságot jelent. A tájrajztól és hangulatfestéstől a bővített adomán, genre-képen és arcképvázlaton át fölemelkedhetik odáig, hol szinte egy-egy regény vagy drámai jelenet magvát gyűjti mintegy gyujtótükörbe, egy-egy helyzettől ember- és világismerete nyitva kitekintést, vagy eszméket csillogtatva. Nagy pazarlás ez az írótól s krózsusi bőkezűséget kíván, mind tárgyban, mind az előadás ötletessége és változatossága tekintetében. Éppen ez illett Ambrus tehetségéhez, mely épp oly leleményes volt formában, mint gazdag tartalomban.

Mintha legalább három kitűnő beszélyíró volna benne, annyira elütnek egymástól elbeszélései, a szerint amint reális rajzzal elégszik meg, vagy gúnyba mártja ecsetét, vagy a mese ezüst kódén át nézi az élet szomorú játékait.

Reális rajzai élesen világítanak rá az élet sötét foltjaira. Egy érettségi találkozó alakjaiban keserű sorsokat és életeket tár fel. Azt a novelláját, amelyben a szobaúr az anyával legyeskedik, aki azután leányát adja hozzá;

Családalapításnak nevezi. Néha humor vagy érzelem vegyül a színek közé, de többnyire kijózanító fordulat. Egy Verdi hasonlatosságára festett nagy zeneszerzőnek már teher a dicsőség, de szeme könnybe lábad emlékeitől, mikor az utcán egy járókelő első operájának áriáját fütyöli; a türelmetlen unokaöccs félreérti: lám, a hiúság életre galvanizálja a félholtat.

Szája széléről ritkán marad el az írónikus vonás. Gúnnyal mutat rá az élet ellentmondásaira, jelentéktelen mozzanatok nem várt jelentőségére, a véletlennek sokszor tragikus játékára. Egy sikkasztásért elcsapott postatiszt abban talál elégtételt, hogy a kisváros bárója fogadja köszönését az utcán; idővel a szegény ember becsülete kiviláglik, de a báró épp ekkor nem köszön vissza, mert asthmájával viaskodik.

Túlzás nélkül írja le egy író életét, amint ezer családi és pénz-gondja közt gyötrődik s egyszerre jön a gúnyos örömcsepp, a kiadó üzenete: több szerelmet a regényfolytatásba!

Kedvelt módja, hogy új oldalra fordít régi, ismert irodalmi tárgyat s ezzel megváltozik rajta a világítás. A haldokló Gauthier Margitot azzal biztatja egyik barátja: Armand rögtön visszatér hozzá, amint nászútjáról hazaérkezik. Így mutatja meg fonákát a régi Griseldis-mesének: az asszony túljár ura eszén, mindent tud, ezért győzi türelemmel. Természetrajzi pontossággal, szinte górcsővön vizsgál egy különleges osztályt, az új-gazdag és új-báró Berzsényi-családot, a vagyon dölyfét, a családfő bölcseségnek árult lapos tudatlanságát, a lányokban a pénzzel megközelíthető álműveltséget, a külső dekoratiók

közt élést, a pénz szemérmetlen játékát erkölccsel és emberekkel. Nemcsak egy család, egész kör, egész osztály a céltáblája ennek a gúnynak, mely szálaire bont életmódot, felfogást, jargont, mindent. E jelenetek *A Hét* folyóiratban láttak napvilágot, oly tetszést aratva, hogy az író egy második kötetben folytatta rajzait. Mégis kérdés: megérte-e a tárgy a ráfordított időt és tehetséget, Ambrus idejét és tehetségét.

A harmadik arc egy költő arca, ki az életben elmosódó álmoképeket, az emberekben árnyalakokat lát, a homályos arcú sors játékszereit. Ezeket is megértéssel nézi, ami annyit teszen, hogy szomorúsággal. Dom Gil érti a fák és madarak beszédét, nekik panaszolja el bánatát, hogy senki sem veszi észre az ő büszkeségének tárgyát, szép zöld nadrágját, még felesége sem. — Az Yspilánti lányok ködkastélyukban apjuk hétrőfös címeihez méltó kérőre várnak, míg a nagy várakozásban a kastély köddé foszlik, maguk is árnyékká enyésznek. — Olykor mindennapi történet ölti magára a mese színeit, közönséges emberek változnak törpékké vagy óriásokká. Mintha azt mondaná az író: nézzétek, az emberi élet merő mese, bábjáték, látszat — nem érdemes komolyan venni; — de éppen ez elszomorító. Más módon, más szavakkal elmondva e mesék elsorvadnának; a költő látomása s a szinte átszellemült előadás teszi szépségöket.

Ambrus elbeszélései soha sincsenek mag, gondolat, tartalom híján. Mindig érezni, hogy mély érzés, gondolkodó fő és ritka műveltség szól hozzánk. Könnyű faj-súlyú lelkek ezt néha nehézkességnek érezték. Ambrus nem tartotta tehernek a műveltséget. Cherbuliez regé-

nyeiről szólva, aki főképp politikai és művészeti tanulmányoknak élt, védelmébe veszi az ismereteket. Emil Montegut idézi: a tudás nem úgy gazdagítja a képzeletet, mint egy bútorgyűjtemény, mellyel teletömik a házat, hanem mint a táplálék, mely erőssé teszi a testet. Ambrus főként irodalmi, némileg filozófiai tanulmányokkal gazdagodott. Otthonos szinte az egész világirodalomban; a regény és dráma irodalmát nemcsak ismeri, tanulmányozta is. Midőn egy könyvkiadó társulat a világirodalom nagy regényeit készült magyarul közreadni, Ambrus volt a leghivatottabb a gyűjtemény megválogatására, szerkesztésére. E kötetekhez több rövid bevezető tanulmányt írt, főképp a franciákról; e kis essay-eket irodalmi karcolatoknak nevezi. Nem törekszik eredetiségre; egy fővonást emel ki, néha ebben is mások véleményére épít, de összhangba állítja vele az író egész pályáját, főképp pedig egységes magának a tanulmányok írójának felfogása az irodalomról. A műbíráló elvei egyeznek irodalmi törekvéseivel. Meglátszik e franciás rövidségű írói jellemrajzokon, hogy írójuk nem csupán szemlélő kritikus, hanem maga is író, tapasztalásból ismeri a szakadékokat terv és kivitel közt. Elfogulatlan, elismer minden irányú tehetőséget. Az írókat nem gyöngéikből, hanem legjobb munkáik szerint ítéli meg. Zoláról kimutatja, hogy elmélete és iskolája elavult, mert a puszta megfigyelés senkit sem teszen költővé, de kiemeli érdemét, hogy egy rationalis korban olyan életbevágó kérdésekre fordította figyelmét, melyeket addig elkerült az irodalom.

Hozzászolt a bölcselet határára, járó kérdéshez is. Midőn Bourget azt fejtegette, hogy a század járványos

betegsége a pessimismus, az általános semmiségtől való megcsömörlés, Ambrus rámutatott, hogy a felhozott öt példa közül Baudelaire-t kivéve a többi négy — Flaubert, Stendhal, Taine és Renan — nem is nevezhető pessimistának. Orvosságot keresve, mely megmenthetné, a nagyon elgondolkozott emberiséget a maga gondolatának fáradtságától, Renant nézi ily jótékony bölcselőnek, újkori Demokritosznak, aki tart ugyan a morális értékek hanyatlásától, látja, hogy a szeretet és önfeláldozás tünedezik a világból, mindent szindikátusok fognak végezni, de bízik benne, hogy az emberiség megtalálja a módját: pótolni az elfogyott köszönet és az elfogyott erényt.

Vizsgálta a hazai irodalom korkérdéseit is, fejtegette a kritika jogát, az irodalom kapcsolatát az újságírással. Élesen világította meg azt a kérdést: mi az oka, hogy irodalmunk oly nehezen talál utat külföldre. Nem, mert nyelvünket nem ismerik; nem is, mert a fordítások gyöngék, vagy mintha irodalmunk nem volna érdemes az érdeklődésre; nem. Az okot abban találja meg, hogy csak oly művek válhatnak ismertekké külföldön, melyek nagy sikert arattak otthon. Nálunk pedig a legnagyobbaknak sincs igazi nagy sikerük, mert nincs igazi nagy közönségük. Mióta ezt írta, a helyzet némileg változott, de most is tapasztalni, hogy könyveknek és színdaraboknak az itthoni siker nyit utat kifelé; innen van, hogy nem a legérdemesebb művek jutnak ki, mert nem azok a legnépszerűbbek itthon sem.

Tanulmányai közé sorolhatjuk színbírálatait is; ide emelik azokat az alapos tárgyismeret s a magas szempontok. Tanult bírálókkal dolgozott egy időben, mint

Keszler József és Alexander Bernát; azonban felül-
múlta őket állandó elvei, finomabb ízlése s bát-
rabb szókimondása által. Inkább oly elődök nyomába
kívánt lépni, mint Gyulai Pál és Péterfy Jenő. Nem
voltak annyira szigorú dramaturgiai elvei, mint Gyulai-
nak; hamarabb megelégedett részlet-szépségekkel, elné-
zőbb volt egy kiemelkedő jelenet iránt. Elsősorban az
irodalmat kereste a színpadon, az irodalomban a gondo-
latot. Az ifjabb Dumást azért is nagyra tartja, mert han-
got adott kora erkölcsi kételyeinek és nyugtalanságának.
Briex-t azzal védelmezte kicsinylőivel szemben: „Az
ilyen darabokat tételeseknek nevezzük akkor, ha a tételt
elutasítjuk, s a problémát magasztaljuk bennök, ha dí-
csérni akarjuk.” Helyet ad irodalomtörténeti szempon-
toknak. Maga is boncolgatja a romantikus írók fogyat-
kozásait, de kikél azok ellen, akik Victor Hugo *Angeló-*
jának előadásáért hibáztatják a Nemzeti Színházat. „Elő-
adják a francia vaudeville-eket és bohózatokat, melyek-
ben minden, még az elmésség is konvenció, előadják a
német familia-vígjátékokat, melyekben már elmésség sin-
csen, csak konvenció, előadják minden magyar tollpróbál-
gató diákos színi tréfáit, melyekben se elmésség, se kon-
venció, se semmi a világon, legfeljebb a drámaíráshoz
való járatlanság és rokonszenves gyámoltalanság; előad-
nak mindent — és csak Hugo Victort ne adják elő?!”
— Megengedte, hogy a színpad nemcsak az íróé, hanem
a színészé is, ha egy nagy szerep alkalmat ad tehetségé-
nek kifejtésére. Rendesen mégis keveset írt a játékról;
ebben eltér Péterfytől, ki bírálni szokta a szerep fel-
fogását, s nagy művészek játékát a szöveg magyarázatá-

nak tekintette. Messze járt Sarcey álláspontjától, ki a közönség tetszését tartotta a színművek legfőbb bírójának. Felháborították a dráma iparosai, kik jobban ismerik a színpadot, mint az életet, jobban a közönséget, mint alakjaikat. Nagy sikerek gyanút keltettek benne. Szédszedte *Cyrano* olcsó cifraságait, csinált hasonlatait, számító hatásadását, élére állított helyzeteit, melyeket csak a közönség jóhiszeműsége tart egyensúlyban. Klasszikusokon művelt ízlése idegenkedett Ibsen homályától, válasz nélkül hagyott kérdőjeleitől. Találkozott ebben Lemâitre-vel, aki alaposan fejtegette, hogy az északi írók nagy kérdései mind' megvannak a francia színműirodalomban, világosabb alakban.

Színbírálatai magyarázó kritikák, melyekből tanulhatott a közönség, a hírlapok rögtönzött bírálói is. Nem egyszer megintette őket: 'tanulják egy kissé megismerni azt, amit nagyon megkritizálnak.'

Szigorú bírálónak tartották, pedig csak tárgyilagos volt, s ebben nem akadályozták sem személyes rokon- vagy ellenszenvek, sem úgynevezett 'lap-politika'. Nem állított fel előzetes szempontokat; a művet fejtette fel, az maga ítélte maga fölött; — ez sokszor öngyilkosságot jelentett.

Bírálatainak intelmeit mintegy kiegészítették fordításai, melyekben példákat akart állítani, ízlésben, s főképp a fordítás gondosságában. Maupassant-t fordította, a szelíd Cherbuliezt, s egyik legnehezebb feladatot, Flaubert *Bovarynéj*át. Az eredeti előtt a nyelv éber őre s nagy hibakeresője is kalapot emelt, Brunetière, — a fordítást teljes elismeréssel fogadta a *Magyar Nyelvőr*.

Színműveket a színházak fölkérésére is fordított. Érdekelte a dráma zárt formája. Sokáig dédelgetett magában egy drámatervet Monna Vannáról, kinek alakjára ő is ráakadt Firenze történetében; azonban Maeterlinck megelőzte.

Néhány évig igazgatója volt a Nemzeti Színháznak. Mind az irodalom, mind a színművészet sokat várhatott tőle. Ő össze tudta volna egyeztetni a színházzal az irodalmat. De az idők kedvezőtlenek voltak. A műsorba beavatkoztak a népbiztosok; később a páholy-ajtókra oláh generálisok nevei voltak kiírva, kik a megszállás jogán szórakozni kívántak; utóbb, a tanácsok divatának idején, színművészeti tanácsot állítottak az igazgató mellé, melynek tanácsaira bizonyára Ambrus szorult rá legkevésbé. A zavaros idők elnémították az írókat s megbénították a színészek tehetségét. Balvégzet volt az, mely Ambrus éveit nem hagyta gyümölcsözőkké válni. A Nemzeti Színháznak így is tisztesség, hogy évlapjain ott van Ambrus Zoltán neve.

Íme, vázlatos képe egy gazdag pályának. Mégis azt a látszó ellentmondást lehet megkockáztatni, hogy e kitűnő írónak nagyobb volt tekintélye, mint népszerűsége, hatása nagyobb, mint sikere. Nevét ismerte a nagyközönség, s legjelesebb íróink közé sorozta, munkáit kevésbé olvasták. Egy-egy elbeszéléséről, bírálatáról soká beszéltek, nem csupán írók, hanem a közönség körében is. De vannak, akiknek minden esetben újra kell meghódítaniok az elismerést, míg sekélyebb tehetségeket állandóan vállain hordoz a népszerűség. Az irodalomban, mint az életben, sokszor erényeink akadályai a boldogulásnak.

Ambrus művei nem pusztán szórakoztató olvasmányok. Munkáira ráillik a Nisard felfogása, hogy a lelemény nem egyéb az élet mély ismereténél; az irodalom kibővíti tapasztalataink körét, s hogy a művészet fogalma a maradandó igazság fogalmát zárja magába. Ambrus ismerte az életet és az embereket, és leleplezi őket. Könyörtelen író; már pedig kevés olvasó viseli el a kellemtelen igazságot. A gúny vágásait örömezt nézi a közönség, de csak első vérig; azután elvárja a kézfogást, kibékülést, hogy nyugodtan mehessen tovább: minden a régiben marad.

Ritka írónak van világnézete; az olvasó azt nem is igen veszi ki, legfeljebb a velejáró hangulatot. Ambrusnak keserű világnézete van, a közönség pedig úgy kerüli a szomorgó hangulatot, akár a gondolkodást. *Midas királyban* azt mutatta meg: az élet csak azért adja ajándékait, hogy legyen mit visszavennie, és hogy elvesztésök fájjon; *Solus eris* azt, hogy a tehetség lemondást és önfeláldozást követel; *Giroflé és Girofla* történetét maga abban foglalta össze: „Örök komédiánk oktalanságok láncolatából áll. Az ember folyton-folyvást bajt csinál magának, bajt csinál annak, akit szeret... s ezt a sok vesződtséget, ezt a sok oktalanságot egyetlenegy gyűjtőszóval Életnek nevezi.” Elbeszélés közben is ilyeneket mond: „Csak a szenvedés van ingyen.” — „Az emberek keveset érnek el rosszasággal, mégis nagyon rosszak.” — „A bűn ritkábban bűnhődik, mint az erény. Az erény magában hordja bűnhődését... Ha Szent Antal kevésbbé szent, nem esik olyan gyakran kísértésbe.” — A „tout comprendre c'est tout pardonner” elvét oda fordí-

totta: c'est tout mépriser'. A mindent megbocsátásban van valami megalkuvás; megbocsátok, csak hagyjatok élni. Ambrus a magányosság fellegrárában nem szorult ilyen egységbe; lenézte az életet és az embereket s ezt kimutatta. Nem hadakozott a szélmalommal, mint Don Quixote, csak elmosolyodott: tudom, ki vagy. Ezt sokan kegyetlenségnek érezték.

Mondanivalói nem mindenkihez szóltak. Üveg-szavai vannak, mégsem mindenki lát keresztül rajtok. A sebtén olvasó könyvnyelők sejtik, hogy van itt valami, ami nem nyílik meg nekik, valami, amit öelöttük el-hallgat az író — és ez kényelmetlen érzés.

Kifogásolták, hogy utánozza a franciákat, pedig sokszor utól is érte őket. A kényeskedők ürügyül hozták ezt fel arra, hogy nem igen olvasták. Ha igazi francia író lett volna, szélében ismernék és magasztalnék nálunk.

Keveset írt, mondták mások, akik keveset olvastak munkáiból. Pedig annyit dolgozott, amennyi nemcsak a halhatatlanságra, hanem a mindennapi megélhetésre is elég volt.

Ő mindezt közömbösen vette. Irtózott a kirakati hírességtől, a 'körúti népszerűségtől'. Nem szolgálta ki magát, *Midas király*t nagy sikere után tizennégy évig tartotta asztalában, míg újra kiadta, könyvben. Büszkesége bizonyára megnyugodott az Emerson mondásában: „Minden, ami kitűnő, kisebbségben van a világon.” Maga is írta: 'a bazároknak mindenütt nagyobb a forgalom, mint az ékszeres boltokban.' A siker lovagjai, a mohón élni vágyók, kegyetlen szívességgel nyitották ki előtte az irodalomtörténet kapuját.

Aligha biztatta magát az utókor elismerésével. Olvashatta Anatole France kiábrándító sorait, hogy míg az Institut ülésén egy íróról foly a szó, aki nevét az utókorra bízta, — kint a Szajna partján vígan hullámszik a tömeg, senki sem gondol az íróra, pedig ők volnának az utókor.

De a tékozló fiúk időnként visszatérnek az elhagyott szépségekhez. Nem egy megnyugtató példa mutatja, hogy jeles könyvek minden időben találnak utat komoly olvasókhoz, az utókorhoz is. A közkézen forgó pénz hamar kopik; a szépen metszett kameában csak néhanapján van módunk gyönyörködni, rendesen üveg alatt tartjuk, — de jó tudni, hogy van.

A népszerűség csalóka mérték. Faguet Voltaire értékének jeléül tudja be, hogy kezd kiemelkedni a népszerűségből, már csak az irodalmi műveltséggel bírók emlegetik nevét.

Ambrus könyveit is sokan és soká fogják olvasni csendes hozzáértők. Fiatal írók nála keresnek példát lelki mélységre, gyöngéd rajzra, finom iróniára, ötletes előadásra. Újabb szépíróink máris sokat köszönnek neki.

Ez az író lélekvándorlása.

GÖRGEI ARTHUR.

Görgei arcképe.

E rendkívüli ember mindenkire rendkívüli hatást tett, aki látta. Alakja kifejezte jellemét. Innen van, hogy annyian leírták külső megjelenését.

Egész alakját Görgey Istvánnál így találjuk megrajzolva, az ácsi csata keretében, melyben fejsebét kapta a fővezér: „...egy közeli legmagasabb dombon föltetszik 19-markos pej lován, vörös zekéjében („hogy meszszire ellássék”, mondja előbb a leírás), nagy fehér strucz-tollával fekete Kossuth-kalapján. Mindenki láthatja. Széjjel néz a helyzeten... A következő percben megint szintoly hirtelen eltűnik.” Egészen így írja Leiningen is. „Örnagyi uniformisban járt, mindig begombolva, fején közönséges csákó tokban, álla körül annak szalagja, lábán jóval térden túl érő nagy csizma, oldalán jókora kard, jobb vállán egy bőrtáska. Keztyűt sohasem viselt. Felöltőnek fekete vidrabőrből való kabátot hordott. Az egész feltűnően egyszerű és mégis festeni való.” (143. l.)

A két leírás közt csak a főveg dorgában van el-

térés. Azon az 1848-ból való kőrajzon, mely Görgeit tábornoka élén ábrázolja, pörge kalapot visel.

Daliás, ép, ruganyos teste még öregkorában is hű szófogadója volt erős akaratának; ifjan természetesen még inkább. „Középnagyságú, erős, zömök alkatú teste mintegy teremtvé van a legnagyobb fáradalmak elviselésére — írja Leiningen. (138. l.) Testgyakorlat — kitűnő lovas és vívó — alakjának megadta azt a hajlékonyságot, mely minden mozdulatát egyensúlyban tartja. Tartása egyenes és férfias, mégsem feszes. Arca szép.”

Görgeit legmélyrehatóbban Leiningen jellemzi kortársai közül, s leghitelesebben is, mert maga is katona volt s a szabadságharcnak éppen utolsó hónapjaiban folyvást Görgei mellett tartózkodott. A szerencsétlen honvédtábornok, később az aradi vértanúk egyike, első találkozásuk óta (49. márc. 26.) valóságos rajongással viseltetett Görgei iránt. Élményeit részint feleségéhez írt levelekben, részint naplójában jegyezte föl; ennek nagyobb része az aradi várbörtönben kelt, de naponként följegyzett tájékoztató szavak után. Ő a szabadságharc elején magánember volt, quietált osztrák tiszt; mint magyar lány férje s magyar birtokos került a magyar sereghez, melyben a sors régi bajtársaival, sőt közel rokonaival állította szembe. Irataiban összeszövődnek családi gondjai gazdálkodási terveivel, ismeri s föltárja a polgárság hangulatát, mint a hadseregét, s mindezt egy ritka művelt ember finom megfigyelésével. Saját viszonyai összefonódnak a szabadságharc eseményeivel, s egyszerre jellemzik egy érdekes és rokonszenves ember magánéletét s szereplését nemzeti küzdelmünkben.

E följegyzéseket¹ Marczali szabadságharcunk eposzá-
nak nevezi; ha az, akkor ez eposz hőse Görgei.

Leiningen oly gyönyörűséggel rajzolta őt, mint hő-
sét valamely regényíró, s a külső vonásokon át mind
mélyebbre hatol.

Arcát így festi: „Képzeld el hosszúkás arcot, magas,
nemes homlokkal, kék szemet, tele mély komolysággal
és mégis néha vidám, sőt gúnyos tekintettel... Bajusza
és szakállja nem igen erős s mint haja, rövidre van tartva,
állja beretválva. Arcának viruló színe egészségéről és friss
életkedvéről tesz tanuságot — íme; itt a képe... Szem-
üveget hord, de nem mindig, és tubákol. Ez a tubákolás
gyakran nagy segítségére volt, ha fontos tárgyalásokkor
a közömböst játszotta. Senki sem bírt nyugodtabban és
egykedvűbben szippantani, mint ő, és gyakran láttam,
hogy ez a kicsiség eszes és bátor embereket kihozott
sodrukból. Mert éppen a szippantás alatt szemének átható
pillantása a szónokokon nyugodott és az erős pillantás
oly éles volt, hogy a legtöbben megérezték, mennyire
rendíthetetlen jellemű és nagy tehetségű ember áll előtt-
tük.” (138—139. l.)

Ez a leírás vonásról-vonásra talál Görgeinek a sza-
badság-harc korában készült körrajzú mellképével; ezt a
Negyvennyolcz című album is közölte, oly kép után,
mely Gyulai Pál leányfalvi íróasztala fölött függött.
Gyulai nagyon szerette e képet, azt tartotta, egészen ki-
fejezi Görgei jellemét, szellemét egyaránt.

¹ Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok
levelei s naplója 1848—49. — Fordította és bevezette Marczali
Henrik. — Bpest, 1900.

Szemere nagyjában ezzel egyező vázlatához hozzá-
füzi, hogy bár egész kifejezése hideg és szigorú, olykor
gyermekesen naiv, szinte kedves mosoly fut át rajta.¹

Leiningen mélyen olvas ez arc vonásaiban. „Ritkán,
de mégis nagyon is világosan, mély keserűség nyilvánult
vonásaiban és szavaiban, mely azonban nem annyira ter-
mészetében gyökerezett, mint tapasztalataiból látszott
eredőnek” — írja. Ezt Jókai is megerősíti *Életem leg-
szomorúbb napjai* című följegyzéseiben. „Görgey el volt
keserítve s a mi legjobban hatott ellenszenveire, az kor-
mányfőfaink őszintétlensége volt.”

Máshol azt emeli ki Leiningen, hogy Görgei „rosz-
szabbnak tetette magát, mint volt. Ez nála nem gyerekes
hiúságból eredt — magyarázza, — hanem positiv jel-
leme föllázadt a benne élő gyöngédebb érzelmek ellen
s gyakran gúny tárgyává tette, mit lelke mélyén igaznak
és isteninek tartott.” E két vonás, szűkszavúságával pá-
rosulva, tette őt sokak szemében „rejtélyes ember”-ré,
mint Jókai nevezi. Szemere is szemébe mondja: „Min-
dig marad hátra valami, mit meg nem értünk benned.”²
Nagyon elfogult, gyűlölködő jellemrajzában pedig azt
írja Szemere, hogy Görgei jelleme „a tenger szigetéhez
hasonlított, melyet az utazó az egyik oldalon bujának és
gazdagnak, a másikon sívárnak és kopasznak talál, s

¹ Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kos-
suth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheits-
kriege, von Bartolomäus Szemere. Zweite Abteilung; Arthur
Görgei. Hamburg, 1853. 133. l.

² Levele 49. júl. 25. Görgey István, III. 245.

amelyről nem tudni biztosan, valósággal mit rejt magában.”¹ Másutt magányos, sötét, rejtelmes váromladékhoz hasonlítja, melynek kapuja zárva van a vándor előtt. Sajátságos, hogy éppen az a férfi tett ilyen hatást, aki a szabadságharc vezérférfiai közül leginkább volt tisztában önmagával és kötelességeivel, s egy tapodtat sem tért el elveitől.

Mindkét vonáson uralkodott azonban akaratereje, elszánása, gyors elhatározása, s a magába vetett bizalom, mely másokba is erőt öntött. „Csupa élet volt — írja Leiningen, — a személylyé vált tett.” Személyes vitézsége, győzelmes csatái mellett ez az önbizalom volt az, ami átragadt környezetére is, ez a határozottság, mi lelket öntött katonáiba. „A legválságosabb pillanatokban, a legnagyobb fáradalmak közt, megjelenése fölvilanyozott mindenkit” — mondja Leiningen. Kossuth is azt írja neki, hogy „magicus befolyással” van a seregére... „Te mihelyt megjelenesz a hadseregnél, az rögtön egészen megváltozik, s megjelenésed elég arra, hogy megnyőzzön, aki tegnap futott.”²

E kisugárzó energia késő aggkoráig sem apadt el. Akarata nemcsak önmagán uralkodott, hanem, önkénytelenül, mindenkin körülötte. Mozdulataiból sohasem kopott ki a kardcsapásszerű határozottság; erős, de kellemes hangja nem vitatkozásra való volt, hanem viták szétvágására; kijelentései rendszerint a végső gondolatot adták meg, s tétova nélkül ütöttek a szög fejére.

¹ I. m. 67. l.

² Görgey Istvánnál, II. 575.

A Kossuth említette magicus hatás legfőképp szemekben nyilvánult. Volt azokban valami abból, aminőknek Vörösmarty Árpád szemeit képzelte, melyeknek tekintetét „hadkötöző”-nek mondja. Értelem és erély sugárzott azokból. Meglátszott rajtuk, hogy gúzsba bírták kötni az ellenszegülést, uralkodtak egy egész harcmezőn, lelket önthettek egy-egy csapatba; erejük bevált néha segítségnek.

Görgei szemeiről úgyszólván egész külön irodalom szól. Szemei lebilincseltek Leiningen figyelmét, azok ragadták meg Kemény Zsigmondot is. Alakját Kemény csak futólag írja le, amint a rendjel-osztogatáskor „sáros lovagszímában és egészen bemocskolt utiruhában” top pant Kossuth elé.¹ Szemeit akkor figyelhette meg, midőn 1849 júniusa elején, mint a békepárt tagja, az április 14-iki határozatról beszélt többedmagával együtt Görgeivel. Széchenyi Istvánról szóló tanulmányában² ezt írja: „Széchenyi sötét-szürke szemei nem voltak azon lelket áthasító, megkövesztő, leigéző élűek, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolikus tűzűek, mely Görgei Arthur szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi... Soha az egyént, ki előtte állott, nem zavarta meg, mint a Görgeié mindig, ha akará.”

Szemere azt mondja:³ „Világos szürke szeme, melyet rendesen szemüveg takar, hideg és merev, mintha üvegből volna.”

¹ *Emlékirat.*

² *Történelmi és irodalmi tanulmányok.* I. 243. l.

³ I. m. 133. l.

Tekintetének erejéről varázstörténetek keringtek a táborban. Leiningen beszéli (188. l.), hogy Krain őrnagy egykor boros fővel rátámadt Damjanichra a sereg rossz élmezése miatt; kardját is lába elé dobta. „Még Kossuth jelenléte sem bírta őt fékezni, — írja Leiningen. — E percben Görgei... a terembe lépett. Gyorsan meglátva, hogyan áll a dolog, Krain elé áll, erősen szemébe néz és ime a vad huszár kezes lett, mint a bárány s egy fél perccel később elvezették s átadták az őrtálló tisztnek.”

Szemének sugara később sem veszett erejéből. Ábrányi Kornél¹ beszéli, hogy egyszer Budapesten az Akadémia egyik nagygyűlésén a kárzatról hallgatta a fölolvasásokat. Az ülés végén felismerik, az ifjúság a szűk csigalépcsőre nyomul, hogy Görgei útját elállja. Ő rendesen zsebében hordott boxerét ujjaira illesztve, csendesen haladt lefelé, „az útjában állókkal farkasszemet nézve. Lépcsőfokról-lépcsőfokra hátráltak a támadók előtte” s a tüntetés abbamaradt. Ez esetet Görgei mosolyogva szokta elbeszélni, azzal a másikkal együtt, melyet Mikszáth jegyzett föl, kit „az öreg dictator” egyszer meglátogatott (1910-ben), hogy egyik rokona számára valami kéziratot kérjen tőle. Mikszáth leírta e látogatást² s beszélgetésükből ez anekdótának beillő esetet, hogy erdélyi alkalmazását otthagya, útja közben egy faluban a nép ostrom alá vette a vendéglőt, ahol tartózkodott

¹ *Az utolsó gránátos* c. tárcájában, *Pesti Napló*, 1912

² *Az öreg diktátor*, a *Töviskes látogatóban* c. kötetben. január 18.

s szidalmazták a munkásokat, kik szeretetből elkísérték, amiért még nem gyilkolták a hazaárulót. A legderekből erre azt felelte: „Hej, te csipás, csipás, csak egyszer néznél te bele annak a Görgeinek a szemébe, tudom, még a lélek is megreszketne benned a rémülettől.”

— Görgeinek egész alakja erélyt és elszántságot fejez ki, mégis a szem uralkodik megjelenésén. Paczka Ferenc festette pompás arcképén az egész alak elárulja a polgári szürke öltözetben is a katonát, a hőst; a láb pihenésében is kilép, a tartás pongyolaságában is katonás, a karok nyugalma acélos, a vonások szigorúak. Az alak oldalvást áll, a szem nem néz ránk, mégis az uralkodik a képen. Az öregségében is daliás test, az erőteljes testtartás, az egész egyéniség ereje a tekintetben összpontosul, mely átvillámlik a sötét háttér előtt. László Fülöp-féle aggkori képén a hős felénk fordul, homloka nem lankadó értelem háza, ajkai szigorú szavak zárai, az elaggott kézen érzik a régi erő s itt is az egészen a szem uralkodik, mint egy tiszta kék tengerszem, melynek hullámai elsímultak, pihen, de mélyére látni lehetetlen, csak azt érezni, hogy titokzatos úton-módon nagy tengerekkel van rejtélyes összeköttetésben. Szép, világos, kék színe mellett is hideg szem ez, mely fürkészás nélkül egyenest és egyszerre átjárta azt, akire ráveti, mint az acél.²

Egy elfogulatlan idegen, Brandes, aki Budapesten egy ebéden találkozott vele (1901-ben Marczali Henrik-

² Van egy kis lovas-szobra Holló Barnabástól a M. N. Múzeumban. Legutóbbi képmása Csiszér János plaqueetteje.

nél), még akkor is erősen érezte e nagy egyéniség kivételes hatását. „Egyenest állt ott, mint egy gyertyaszál, — írja¹ — oly könnyen hordva nyolcvanhárom évét, hogy gyors mozdulataival s élénk beszédével ötven évesnek látszott. Görgei, a szabadságharc fővezére, egy ideig Magyarország dictatora, úgy állt ott fekete ruhájában, mint akárki más közönségse halandó s ült szemben velem az asztalnál. Megjelenésében semmi sem emlékeztet mozgalmas multjára, kivéve a sebet feje tetején.²

Bizonyára nincs abban semmi rendkívüli, ha egy nagy ember a mindennapi életben egyszerűn és nyugodtan viselkedik... Csak fejletlen emberek várják, hogy a nagy embereken külsőleg is meglátszik, minők voltak a döntő mozzanatokban s mint viselkedtek. S Görgei arca ott az asztalnál mégis különösen hatott reám. Önkénytelenül kerestem azt a katonai szigort, mely őt arra bírta, hogy példa okáért a hatalmas mágnást bitóra ítélje; kerestem azt az erős dacot, mely őt oda vitte, hogy mint főparancsnok összes tisztjeivel együtt aláírja a vádiratot a forradalmi kormány ellen, melynek szolgálatában állott.³ A tudomány embere volt, bölcs taktikus, hidegvérű vezér diadalban és leveretésben, az ország dictatora, aztán hadi fogoly, utóbb száműzött, később negyven éven át gyűlöletes hazaáruló, szemmel tartva, mint gyanús egyén, — mind e vihart földézte, vagy fejére gyűltek önként — s most itt ült egyenesen és egyszerűen, csöndes vendégképpen.

¹ *Arthur Görgei. Gedanken und Gestalten.* 1903.

² Brandes, tévesen, orosz kardtól eredőnek tartja.

³ A váci proclamatiót érti.

Mégis a legsajátosabb, ami leginkább gondolkodóba ejtett, egészen más valami volt. Ez a férfi nem volt több 30 évesnél, midőn egyszerű hadnagyból országa legfőbb tisztségére küzdötte föl magát s nem volt több 31-nél, mikor élete nagy tettei már háta mögött voltak s örökre kivívta helyét a világtörténetben, — attól fogva magán ember gyanánt élt, kivel a világ nem törődik — s tette ezt keserűség nélkül, anélkül, hogy eltompult volna.

Ilyesmi ritkán fordul elő rendkívüli emberek életében, akiknek legbensőbb vonásuk éppen a tetterőben áll."

Görgei, mint író.

Görgei alakja és szerepe körül hatalmas irodalom keletkezett. Egyik természetes fő-alakja ő minden műnek, mely a szabadságharc történetét tárgyalja, sőt e művek éppen az ő személye körül szakadnak két pártra: egyik vádol és kárhoztat, másik magyaráz és dicsőít. Az egyik a közhangulatból meríti erejét, előbb a widdini levélen alapszik, utóbb Kossuth *Irataim az emigrációból* köteteire hivatkozik, Horváth Mihály *Magyarország függetlenségi harcának története* c. munkájával már előbb bevonul a történetírásba s uralkodó a hírlapok hasábjain. E csoport jobbára politikusokból áll, Kossuth személyes vagy párt-híveiből; érveik és lelkesedésük a szabadságharc korának rajzából táplálkozik. A másik tábor írói munkássága a legnagyobb magyar lélekismerő, Kemény Zsigmond *Emlékiratával* indul meg, tagjai főképp katonákból, 48-as honvédekből telnek ki, mint Assermann,

Rochlitz, Leiningen, Duka Tivadar; idő folytán e párt egyre erősül, nincs elfogulva a múltban, sőt ellenkezőleg, fölfogásának igazolására a következményekre hivatkozik. E részen is egy kiváló író munkái szolgálnak alapul s ez az író Görgei Arthur.

Görgei nemcsak tárgya az irodalomnak, hanem maga is számottevő író, még pedig két nyelven, magyarul és németül.

Mint író is egészen ellentéte Kossuthnak. A szónoki dísz, a szárnyaló és föllengő beszéd nem sajátja; nyoma sincs nála annak a behizelgő varázsnak, mely Kossuthnál elragadó hangjából merítette ritmusát, de stílusának jellemző vonása lett, s írott sorai közt is ott rezeget, magával hozva ez írott szónoklatokba az élőszo csengését s melegét. Hozzá képest Görgei száraz, szikár író; tolla az értekező prózára termett; hidegen boncol tényeket és adatokat oly pontossággal s oly rendszeresen, akárcsak első kémiai művében, melyet a bécsi akadémia adott ki. Mintha tények és egyének vizsgálatában sem tudná megtagadni magában a vegyész elemző kedvét és jártasságát. Stílusa többször kölcsönzi eleveenségét a gúnytól, mint a lelkesüléstől, fő szépsége nem a lendületben áll, hanem kimért rendszerességében. Stíljén, mint beszédén is, némi idegenszerűség érzik, ami szepességi örökség nála, de csak annyi, hogy többnyire egyéni sajátosságnak vehetni.

Első nagy műve (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848—49.* két vaskos kötet) 1852-ben jelent meg Lipcsében. E munkát részben István öccsének mondta tollba, aki azt még akkor lefordította magyarra, de e fordítás csak 1911-ben látott napvilágot;

nagyobbrészt azonban maga írta, mint a családi levéltárban Toporcon őrzött kézirat bizonyítja. A szerzőnek nemcsak az önigazolás erkölcsi kötelessége adta kezébe a tollat, hanem a kenyérkereset szüksége is, mert internáltságában az ily munka volt a szemmel tartott politikai fogoly számára az egyedül lehetséges elfoglaltság s a keresetnek egyedül lehetséges módja. „... Munkám közrebocsátásával mintegy saját nemzetem szerencsétlenségén közvetve nyereszkedni... vonakodám egyideig — fájdalom! nem addig, a meddig a „nonum prematur in annum” elve tanácsolta volna. Nyomasztó anyagi helyzetem sehogysen engedé. — Máskülönben munkám nem németül, hanem magyarul és azon, még az ellenfélt is lehetőleg kimélő szellemben írva jelent volna meg, mely a tárgyalt események nagyszerűségének is — átlátom — jobban felelt volna meg” — írja a *Gazdátlan levelek* előszavában.

E mű a szabadságharc vezéreszméinek, katonai dicsőségének és politikai tévedéseinek nemcsak legigazibb föltárása, hanem egyszersmind a legszebb is.¹

Későbbi művei csak főművének állításait védelmézik, ellenvetéseket cáfolva, újra és élesebben világítva meg előadásának egyes részleteit.

Görgei maga írja, hogy „munkája megjelenése után csak egyre sűrűbbé, egyre rendszeresebbé, sőt mondhatni,

¹ *Die ung. Donau-Armee* c. kiváló tudományos mű a forrásjegyzékben azt írja róla: „G. führte die Feder meisterhaft. — Alle Angaben sind einwandfrei.”

elkeseredettebbé váltak az ellene intézett támadások.”¹ Ezekkel szemben a maga fölfogását száműzetésből egy képzelt személyhez írt levelek alakjában fejtegeti, hasonlóan a hontalan Mikeshez, aki magányában szintén így társalkodott.² E levelek 1862-ben irattak, de csak ötödfél év múltán jelentek meg, *Gazdátlan levelek* címe alatt. E megjegyzések egyes, részint katonai, részint politikai vádakra válaszolnak. Az 1867-ben kelt elő- és utószó a 67-iki kiegyezés kapcsolatára utal a 48-as eszmékkel, melyekhez Görgei mindig hű maradt. „A legyőzött 1848 meggyőzvé — mind a két oldalra — az egykor rajta győzteseket (a fejedelmet, valamint a 49-eseket), 1848-iki politikánk gyakorlati végérvényes fogatnak indul. — S e ténnyel szemben, — de szemben azonkívül a mi 49-iki közös bukásunkkal... ugyan minek bizonyulhat be, kérde a mi 49-iki politikánk, hanemha kétségkívül elragadóan szép, de fájdalom! csont, hús, vér nélküli képzeletnek?”

E szavakból világosan kitetszik, mennyire az ő 48-as eszméinek igazolását látta Görgei a 67-iki kiegyezésben.

Harmadik műve egy négy közleményre terjedő

¹ Haditudományi szempontból az emigráció buzdítására Kmety György boncolta és támadta Görgei főművét: *Arthur Görgeis Leben und Wirken in Ungarn*. London. 1853.

² Talán csak az olvasóra nézve képzelt személy. Ferdinand Strobl von Ravelsberg: *Die ung. Donau-Armee 1848/49*. (Wien u. Leipzig, 1908.) című művének kitűnő bibliographie raisonnée-ja azt mondja, hogy e levelek Berzenczey Lászlóval való személyes érintkezések és vitatkozások szülöttei. B. Kossuth híve volt; ez időben szintén Klagenfurtban élt, internálva.

cikksorozat a *Budapesti Szemle* 1875. évi folyamában,³ melyekben Demár János álnév alatt Dembinszky emlékiratait bírálja. Igazolása ez annak a fölényes és gúnyos rajznak, melyet főművében Görgei az idegen vezér tehetségtelenségéről rajzolt, ki iránt az engedelmisséget is megtagadta.

A negyedik is bíráló tanulmány, szintén a *Budapesti Szemle*-ben 1881 márciusában. Kossuth *Iratainak* némely állítását igazítja helyre, amit már Arany László megkezdett; elemzi Kossuth vádjait, élesen föltárja a szakadás okait a kormányzó és hadvezér közt, kimutatja Kossuth utolsó hadi intézkedéseinek végzettségét, midőn a sereget nem az ellenség elé, hanem Szeged alá rendelte s az összpontosítást is meggátolta; mindezzel szemben tisztább világításba helyezi saját vezéreszméit és tetteit, a fő pontokon élesen szembeállítva Kossuth egyéniségét a magáéval. A mű címe is ez: *Kossuth és Görgei*. E lángoló polémia név nélkül jelent meg, de Görgei egy levelének kíséretében, melyben azt mondja: „Legjobb barátom írta.” Az értőknek ez mindent világossá tett, de világossá a hang is, mert így csak egy szörnyű igazságtalanságot némán átszenvedett nagy férfi írhat ellenfelének; e hang szenvedélyes, de az igazság szenvedélye hatja át, kegyetlen is és keserű, de keserősége soká elfojtott fájdalomból fakad, elkeseredése nem a nyelv mérges buboréka, hanem az érvek csoportosítása- s a tények szembeállításában keres kielégülést s abban a ve-

³ 14., 15., 16., 18. sz.

séig metsző logikában, mely mindent az első indoktól a legvégső következésig szokott áttekinteni.

Annyi ez iratokban a meggyőződés és meggyőzés ereje, hogy a régi kegyetlen ítéletnek már nyoma is kieszt volt, ha nálunk szokásban lenne ily könyvek olvasása.

Szorosan összetartozik e művekkel Görgey István nagy munkája, 1848 és 1849-ből. E három kötet csak derka egy nagyobb egésznek, melynek első tagja Görgei Arthur ifjúságát rajzolja saját levelei alapján, a tullni katonai iskolába való belépésétől fogva 1848 elejéig, vége pedig Világos utáni, klagenfurti életét 1867-ig, főként rokonaihoz írt leveleiben. E két rész kéziratát Görgey István a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta kiadás céljából. A kéziratokat az Akadémia megbízásából Concha Győző vizsgálta át; jelentése szerint „e levelek úgy általános emberi, mint különleges magyar történelmi szempontból nemzetünkre nézve a lélek mélységeiből fakadó revelatiók, melyekhez hasonlóan Rákóczi Ferenc *Confessio*-ja óta része nem volt. Az erős jellemnek, a páratlan erkölcsi magaslatnak megragadó bizonyosságai e levelek, mert írójuk legnagyobb részükben mint cselekvő személy lép eléünk tetteivel.¹

E hagyaték több tekintetben kiegészíti Görgei Arthur művét. Később keletkezvén, földolgozza és bírálja az utóbb napfényre került adatokat, a későbbi véleményeket, magába olvasztja az e tárgyra vonatkozó irodalmat a nyolcvanas évek végéig. Amellett pótolja Gör-

¹ *Akadémiai Értesítő*. 1913 április. 224 l.

gei Arthur művének egy hiányát, azt, hogy bár adatai megingathatatlanok, előadását kevés okirattal támogatja. Ez természetes hiány, hiszen Görgei Karinthiában írta művét, hol nem voltak kezénél okiratok; ami birtokában volt, azt sem vitte magával s nyomtatásban akkor alig-alig volt közölve valami. Erre vonatkozólag maga azt írja műve előszavában: „Az okiratok feltűnően csekély száma abban leli magyarázatát, mert sohasem fordult meg eszemben, hogy túlélhetném a revolútiót.” — Görgei István utóbb semmi utánjárást, időt fáradságot, vagyont nem sokallt arra áldozni, hogy a bátyja működésére vonatkozó okiratokból minél többet összegyűjtve, azokat fel is dolgozza, az eredetieket a Magyar Nemzeti Múzeumba juttatva. Tömérdék kiáltvány, levél, rendelet került kezébe, a hadiparancsnokság iktató- és jegyzőkönyveivel együtt s ezekben a tábornok leveleinek, parancsainak fogalmazványai. Ezek természetesen szintén Görgei Arthur irataihoz tartoznak s érdekes adatokat szolgáltatnak e kor történetének s egyszersmind Görgeinek mint embernek megismeréséhez, s megannyi bizonyosságai írói tehetségének.

Nagyobb munkái még külső alak dolgában is változatosak. A *Gazdátlan levelek* levélformában vannak írva; utolsó, névtelenül megjelent cikke ügyes írói fogással őt magát is mindig nevén nevezi, ami fokozza a tárgyilagosság érzését.

Görgeiben kétségkívül sok az írói tehetség. Stílusa egyéni, még hivatásának bélyegét is magán viseli. Első sorban katonás rövidség jellemzi. Megvet minden cikornyát, összes irataiban nem találni egyetlen hasonlatot,

kerül minden fölöslegest. E stílus szépsége abban áll, hogy mindig megtalálja a legkifejezőbb, legerőteljesebb szót. Leiningen hagyta ránk, hogy rendkívül szerencsés volt a katonákhoz intézett rövid beszédekben. Ilyen stílusa is: kimért, világos, erőteljes. Rochlitz írja,* hogy amint az ácsi erdő ellen küldött csapatok hátrálni kezdtek, „csakhamar egy segédtsízt végtől-végig vágatott egy kis papírszelettel, mely címezve volt: „Valamennyi ütegpapancsnoknak!” — tartalma pedig ezen néhány szó: „Miért hátrálni? miért nem inkább előre? Hát nincsenek többé férfiak, kik meg tudnak halni a hazáért? — Görgei s. k.” Szavai mindig így, biztos golyóként repülnek a célba. Minden során érzik a parancsolásra termett ember, aki megszokta, hogy napiparancsokban beszéljen.

Másik szembetűnő vonása a tökéletes nyíltság és egyenes szókimondás. Ez őszinteségéből foly, mit Leiningen kiemel s egyszersmind személyes bátorságából is. Gondolat, érzés mintha önként válnék nála szóvá, az óvatosság szűrő, hűtő folyamata nélkül. Mily őszintén tárja föl leveleiben Kossuthnak a nép közönyét, a hadsereg nélkülözéseit, mindkettőben a lelkesültség hiját, a maga megvetését a kislelkűség iránt s egyszersmind belső lelkesedését, melyet külső okok nem képesek megrendíteni. „Sír a lelkem, — írja Kossuthnak — ha azon tömérdék jó meleg ruhára és használható fegyverre visszaemlékezem, amit oly sok nagyszájú, de bizony isten nem nagy bátorságú őrsereg-osztály hazavitt magával, hitszegőn otthagván jó ügyünket! No de ne keserítsük

* Görgey Istvánnál, III, 15.

el egymást. Élő hitem, hogy fönn kell állani a magyar-
nak, bármennyi sanyarúságon kelljen is még átvergőd-
nünk.”¹ 1848. december 17-én elkeseredésében azt írja
Kossuthoz: „...meggyőződése, hogy Magyarország
(lakosságának) legtöbb része meg nem érdemli, hogy
csak egyetlen becsületes ember is feláldozza életét
érette. Hanem azért ezen meggyőződés sem engem, sem
seregemet nem fogja elcsüggeszteni; — ellenkezőleg, ké-
szek vagyunk mindent elkövetni, mit igazságért és sza-
badtságért lángra gyuladt hazaszeretetünk tőlünk kö-
vetel.”²

Néha mély érzelmesség lobban föl a józan sorok
között, minőt nem várnánk e pontos jelentések során.
Többnyire elkeseredés közben gyulad föl, megemészte
a csüggedést, mint önbizalom és elszántság tiszta lángja.
1849. március 22-én azt írja Kossuthnak: „Csatlakoz-
zék velem és menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú
vértanúként ez árva honért, ha azt ezen hiúság- és önzés-
teljes hydraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk.
Ha látjuk-e még egymást: nem tudom; annyit tudok,
hogy mint becsületes, tiszta lelkű hazafi halok vagy élni
fogok, amint s ameddig azt hazám érdeke kívánja.”³

Az ily föllángoló érzés idővel, amint egyre bizal-
matlanabb és zárkózottabb lesz, kikopik irtaiból, de
mindig hatalmában van annak módja, mint kelljen az
ézelmekre megkapón hivatkozni. Hentzihez Budavára

¹ Görgey István, I. 42.

² Görgey István, I. 68.

³ Ugyanott II. 46.

föladása iránt küldött (német) fölszólításának¹ érvei közé beszövi ezt: „... rendítse meg a gondolat, hogy Ön magyar ember! hogy Önnek egy nagy tartozást kell hazája iránt lerónia s hogy ehhez ime én alkalmat szolgáltatok Önnek.”

Valóságos mestermű e tekintetben komáromi proklamatiója (1849 ápr. 29.), mely a váratlan függetlenségi nyilatkozat által a sereg régi tisztjei közt keltett megbotránkozást volt hivatva lecsöndesíteni. A kormányt Görgei hevesen támadta ápr. 4-ike miatt, de a tisztikar szétzúllását megakadályozni hazafias kötelessége volt. Az értelemhez nem szólhatott, hiszen az államcsínyt maga is elítélte, a szívekhez fordult tehát, a katonák hazafias érzéséhez, ezzel kötötte őket a nemzeti ügyhöz. E szöveget Görgei Damjanich búcsú-ebédje alatt írta tárcajegyzőkönyvébe írónnal² s még az nap csekély simítással kinyomatta a tábori sajtón. Valóságos költemény ez prózában; célja egy nagy elszánás keltése, nem érvekkkel, hanem a szívhez szólva; főképp veszélyeit rajzolja azon elhatározásnak, melyre rá akar bírni s épen ezáltal ér cél; a mult diadalmára hivatkozik, midőn a jövő veszedelmeit festi s mindig újabb oldalról rajzolva szükségét és nagyságát az elszánásnak, melyre fölhív, költő módjára refraint sző be minden fordulatnál, mely visszatértekor az érzelmi hatást mindig emeli, erősíti.³

¹ Ugyanott II. 274.

² L. e. körülményekre nézve Görgey Istvánt, II. 246.

³ Görgey István, II. 193—194.

„Tinektek jutott a szerencse, éltetek feláldozásával megadni e szép honnak ősi önállását, nemzetiségét, szabadságát, örök fönlétét. Ez legszebb, legszentebb földadatotok.

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!

Sokan vannak köztünk, kik már kivívottnak hiszik hazánk óhajtott jövődjét; de ne ámítsátok magatokat; mert ezen harc nem Magyarország és Auszria közti harc egyedül, — ez európai harc leend: a természetadta legszentebb népjog harca a bitor zsarnokság ellen. — Győzni fog a nép; győznie kell mindenütt.

De ezen győzelemnek ti alig lehettek élvezői, ha bajnokai lenni híven akartok és bajnokai csak akkor lehettek, ha mártírhoz lenni ezen legszebb, legdicsőbb győzelemnek elhatározott szándékotok.

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!

S minthogy élő hitem, miszerint köztetek alig van, ki egy gyáva életet jobban szeretne a dicső halálnál, s ki velem egyformán ne érezné, hogy oly nemzetet, melynek fiai hasonlóak a szolnoki, hatvani, bicskei, isaszegi, váci, nagysallói és komáromi hősökhez, rabbá tenni többé nem lehet: még a legborzasztóbb ágyútűzben is csak azon egy jelszavam marad hozzátok:

Előre, bajtársaim! mindig előre!

Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!”

Leiningen említi, hogy ha érzelmei erőt vettek rajta, rendesen keserű gúny fegyverével állt bosszút azokon. A természet sok gúnyos kedvvel borsozta meg az ő komoly gondolkodását. Néha jóízűen odavág egy-egy huszáros mondást. Egyszer azt írja Kossuthnak, 1849.

márc. 21-ről: „...feltett szándékom... Hevesről... Vácra nyomulni... Most az egyszer azonban felsültem vele, mert ha ki is tisztítom Hevest: az ellenség nem fogja engedni, hogy én itt orra előtt piszkáljak s annyit küld a nyakamra, hogy kétszerre is elég lehetne.”¹ — Egy-egy levele valóban szellemes, komoly mondani valót humoros kifejezésekkel tudja fűszerezni. De még könnyed humorának is lélektani rugója van: nagy gondjai közepett az apró bosszúságokat tréfával akarja elűtni. Bikessynek azt írja (1848. dec. 30.): „... kétségbe ejt-hetnének az elnök úrnak bántó sarkastikus levelei... Az ily levelekről nekem állandó nézetem az, hogy méltatlanok azon álláshoz, melyet elnök úr az országban és magam a hadseregnél elfoglalunk. — Készíts recipét ezen nézetemből és add be az elnök úrnak jó módjával. — ... ha a magyar vezérkar főnöke... két szót ír nekem: ez hasznosabb lesz 100 ívre terjedő üres gúnyos polemiánál, mellyel egyetlen részeg ulánust sem lehet levágni a lováról.”² Nem élc-röppentyűk ezek; komoly tréfák keserű maggal. Sokszor csak éles beszéd az ilyen, mely váratlan fordulatával ölti a tréfa színét. Midőn Klapka az isaszegi csatában hátrálni kezd, mert gyalogsága kimerült s tölténye fogytán van, Görgei azzal támad rá: gyors mozdulatairól ítélve a gyalogság még képes egy szuronyrohamra, s ahhoz éppen elegendő a töltése is.³ „Nagyon csodálnám, ha még a nemzet bizodal-

¹ Görgey Istv. II. 44.

² U. o. I. 86.

³ *Mein Leben*. I. 319.

mát bírnám; a nemzet legalább az enyimet már rég elvesztette" — mondja másutt.¹ Ez sem tréfa, a világért sem, csak az ellentét csattanósságával — az élc gyakori formájában — kiélezett keserűség.

Bizonyos száraz humor nála az uralkodó, mellyel némely helyzetek fonákságait szemléli; — ez többnyire ellentétes tények szembeállításában nyilatkozik, néha egészen szárazon, minden megjegyzés nélkül. 1848. november 17-én azt írja Kossuthnak: ne küldjön több ágyút. „Ágyúm annyi van, hogy egy részét Komáromba kell küldenem... mert nincs ember, aki védené.”² — S a polgár-ember képzelte fő hadiszerral még tovább is szembeállítja az előrelátó vezér prózai szükségleteit. „Húszezer darab atilla vagy egyéb újas posztóruha a köpönyeg alá (nevetséges gondolat! mert azt nem lehet csak úgy semmiből teremteni, mint úristen a világot) megannyi posztónadrág — ez volna valami a cholera és mindennemű ellenségünk ellen.”

Erős fegyvere a maró gúny. Éles vágással vért tud serkesztetni, aztán martalékát áldozatul veti a hahotának. E gúny fölényéből fakad; tudatlanság, határozatlanság könnyen kihívja; a ferdítés, — kivált ha kibúvó után néz, amikor nem egyéb gyávaságnál, — felingerli, dühig fokozza. Innen fölháborodása és gyűlölete a kapkodó Dembinszky ellen, amiben osztozik Klapkával. Valósággal gúnyban fürösztöi és nevetségbe fojtja a 'darvadozó vezér-', kinek emlékiratait Falstaff rodamontádaival teszi

¹ Szintén Bikessyhez. Görgey Istvánnál, I. 86.

² Görgey Istvánnál, I. 39.

egy sorba. „Egy hadtani Jules Verne lepott meg bennünket Dembinszky emlékirataiban! S ki merné állítani, hogy Jules Verne azon exact tudományokat tökéletesen nem bírja, amelyek országában regényei mozognak?” Ráveti magát Dembinszky állításaira, s tévedéseit és ferdtéseit ad absurdum vezetve, bizonyítása harsogó tréfába csattan ki, például midőn Dembinszky adataiból levezeti, hogy azok szerint „Piller Dembinszky leveleit még azoknak . . . elindulta előtt kapta volna meg;” másutt, a kápolnai csata előadásánál, Dembinszky saját adatainak csoportosításából bizonyítja, hogy egész sereg intézkedését „absolute semmi idő alatt bírta elvégezni”. Bizonyítja, hogy csupán azért erőszakolta az ütközetet Kápolnánál, mert Kossuthnak azt jósolta volt, hogy e tájon fogja első csatáját vívni. Ez erősködést már egyenest népi adomával jellemzi, a kuruzsló borbélyról, akinek kezén elpusztul a beteg, míg a torkán akadt szálkát előkeríti, de akkor önérzettel mondja: Se baj, itt a szálka, nem megmondtam!?

„Hasonló önérzettel figyelmeztet bennünket — írja Görgey — emlékirataiban azon körülményre Dembinszky, hogy az általa első csatatérül előre kijelölt ponthoz mily közel vészett el a kápolnai csata!” Méltán mondja Péterfy:¹ „Ha irodalmi emberré vált volna Görgei, irataiban lesz valami Swift mérgéből, valami a satirikus kedvelt sajátságából: trivialis tréfa, kopott közmondás gyorsan gyújtott világánál pörkölni meg fölfújt gondolatot, fontoskodó érzést.”

¹ Görgey István I. kötetének ismertetésében, Péterfy munkáinak III. kötetében, 121. l.

Ez erős gúnynak két forrása van: egyik az igazság szenvedélyes tisztelete, a másik erős logikája. Nincs egy homályos sora sem, minden az utolsó zugig tisztázva nála. Hosszabb fejtegetéseknél érveit valóságos csatarendbe állítja föl, hol ezt, hol am azt tolja előbbre, míg be nem keríti s megadásra nem kényszeríti ellenfelét. Kossuth *Irataiban* azt olvassa,¹ hogy Magyarország ügye még nem volt reménytelen, „midőn Görgei, ... se regét a szükségnek még csak árnyéka nélkül is, Világosra vezette” pedig „nyitva volt előtte az út föl egész Komáromig”, hol „még az utolsó napokban is győzelmes hadseregünk volt”, s „az orosz hadsereg azon a ponton volt, hogy ... Galiciába visszavonul”. Ezzel szemben Görgei ily csatárláncba állítja gondolatait:

„Mily kár, hogy az utóbbi körülményt oly későn (csak kilenc év múlva) tudta meg Kossuth Lajos! Ha megtudja még Aradon 1849. augusztus 11-én: úgy talán alá sem írja leköszönő proclamatióját, melyben azon kezdi, hogy a szövethozott osztrák és orosz nagyhatalmak ellen önvédelmi harcunkat sikerrel folytatni nincs többé remény. Vagy, ha alá írja is: legalább nem menekszik, hanem életét ... a hazának szentelni örömmel kész; Görgeit a fegyverletételről lebeszéli s őt azon útra tereli, mely „nyitva volt előtte föl egész Komáromig” ...

Mikor ellenfelét ennyire megszorította, visszaverte, még egy röppentyűt küld utána, merő gúnyból. „Komolyan szólva, ez utóbbi állításra nézve teljesen egyetértünk az *Irataim*mal. — Éppen Világosra Görgei valóban „a

¹ II. 215. Idézi Görgey *Kossuth és Görgei* c. cikkében.

szükségnek még csak árnyéka nélkül is" vezeti seregét. Vezetheti vala akár Orsovára is."

Igen erős Görgei helyzetek fölismerése, emberek megítélése dolgában s véleményét röviden és találón tudja kifejezni. Damjanichnak így jellemzi a vezéralakokat s a helyzetet 1849. március 10-én (eredetije német):¹

„Az országgyűlés gyanakszik a hadseregre.

A hadügyminiszter a múltnak szoborképe, képtelen helyesen fogni fel a jelent, avagy csak hinni is benne.

Vetter, a mi főparancsnokunk, válságos percekben két ízben is el nem vállalta a fővezényletet.

Egyedül Kossuth hisz a forradalomban, a hadseregben s önnön magában. Egy antik tiszta jellem, — kár, hogy nem katona!²

A hadsereg, voltaképen annak egyes részei, többnyire mindenik saját vezéréhez ragaszkodnak, s ezért a haza sorsa ezek kezében van.

Ezért egyre van szükségünk — és ez: egyetértés egymás közt és az elnökkel."

Részletesebben is egy kiváló regényíró megfigyelő erejével bír egy-egy alakot jellemezni, csakhogy jellemzéséhez bírálatot is csatol. Itt is sokszor utat tör magának gúnyja, mint Dembinszky rajzánál³ nagy művében.

Görgei kiváló elbeszélő, akár ír, akár beszél. Szereti

¹ Görgey Istvánnál, I. 314.

² Egy nappal előbb Kossuth azt írja Klapkának Görgeiről: „...olyannak találtam, amilyennek magamban mindig elképzeltem: tiszta lelkesült hazafinak". Görgey István, II. 34.

³ . 252. s köv. l.

a pointeket, nem keresi mindenáron az igazság rovására is, de előadását rendesen csattanósan rendezi el. Örömet végzi elbeszélését mintegy kardvágással. Egyszer egy újságcikk azt írta, hogy Paskievics herceg azt mondta volna neki első találkozásukkor: Önnek ördöge van! „Mondta azt nekem más is — jegyezte meg a tábornok, — még pedig Windischgrätz. Osztrák tiszt koromban egy nagygyakorlaton egy reggel azt a parancsot kaptam, délre várjam ott a herceget pihent lovakkal, ahol ő csapataink állásából okoskodva akkor lehet. Végig gondoltam állásunkat, s elindultam az ellenfél — háta mögé. Két óra hosszat is vártam, míg ő odaért, ahova nem készült: elfogva hozták. Mikor észrevett, rám kiáltott: Önnek ördöge van! Én ekkor láttam, hogy ő miféle hadvezér, — csattantja el a tábornok elbeszélését — s ez adot nekem önbizalmat vele szemben, mikor ő lett az osztrák sereg főcommandánsa.”

Gyönyörűek csataképei. Dembinszky bírálataiban azt tartja fődolognak egy harc leírásánál, hogy világosan kitűnjék, mi történt előbb, mi később, mik egyidőben. Az ő leírásai nemcsak pontosak, hanem szépek is, díszére válnának bármily kiváló történelmi regénynek. Marczali a hodrusi csata rajzát emeli ki. Az isaszegi csata végét, mellyel, szerinte, hazánk ügye delelőjén állott, így rajzolta:¹

„Az éj sötét homálya végre nyugvást parancsolt a fegyvereknek itt is. A harc minden ponton elhallgatott. De én még mindig nem tudtam, mienk-e a győzelem...

¹ *Mein Leben u. Wirken*. I. kötet végén.

A középben, ahol magam vezettem az ütközetet, nem volt döntő harc, az ellenség erőlködései e ponttal szemben gyöngék és sikertelenek valának. Csak a két szárnyon alakult az ütközet döntőnek. Hogy e napot a magunkénak mondhassuk, ahhoz az volt szükséges, hogy Damjanich megtartotta légyen posztóját, s Aulich és Klapka bevették légyen Isaszeget. A bizonytalanság kínos érzése arra kényszerített, hogy mindenekelőtt a jobb szárnyra siessek. Emiatt voltam legnagyobb gondban, mert amint tudva van, a 7. hadtestünk előnyomulásáról szóló téves jelentés arra csábított, hogy ezt a pontot, nem törődve az ellenségnek itt igen veszélyes támadásaival, a leggyöngébben, mindössze csak szinte negyed-részével a gyalogságnak, hagyjam megszállva, míg annak többi háromnegyed része Isaszeg ellen fordított.

E szerint jó előjelnek tetszett az ütközet kimenetelére nézve, hogy Damjanichot még mindig előbbi állásában találtam. Sem ő, sem ellenfele nem tágitott. Mindketten a csatatéren táboroztak.

Hamarosan visszatértem a középbe, abban a reményben, hogy időközben érkezett valami jelentés a balszárnyról. De az még mindig váratott magára, — türelmetlenségemet tekintve, igen is hosszan; egy pár tisztől kísérve Isaszeg felé lovagoltam tehát, hogy hamarosan megtudjam, ki tartja megszállva a falut. Nem messze attól német jelszó állított meg. Lehetett az ellenség is, de egy azon régi huszárok közül is, akiknek még mindig nem fért a fejükbe, hogy a magyar „állj, ki vagy?!” tökéletesen annyi, mint a német: „Halt! wer da?!”

Mi magyarul feleltünk. „Aulich” — volt a válasz. Csakugyan, ő volt. Isaszegről hozta az öröndes hírt, hogy az ellenség jobb szárnya Gödöllő felé hátrál.

A győzelem mienk volt!”

Mily egyszerű, őszinte rajz ez! Sehol semmi fontoskodás. Ugyancsak hangsúlyozza a szerző, hogy az ütközetet nem ő döntötte el, sőt hogy kimeneteléről is sokáig bizonytalanságban volt. E csatát Jókai is lefesti *A köszívű ember fiai*-ban; leírása egy dús képzelet festette költői tájkép; főtárgya a visszhangos, majd elnémuló erdő; Görgei az élet elevenjébe markol; a bizonytalanság, a vak véletlen szerepének érzetése amily őszinte, oly jellemző is, s éppen valóságánál fogva érdekes. Ez a leírás szinte rokon Tolsztoj későbbi csataképeivel a *Háború és béke*-ben, aki maga is látott harcokat. Csak-hogy ami Tolsztojnál írói és emberséges célzat, midőn a vak eset hatalmát s ezzel az ember semmiségét s a háború esztelen voltát mutatja, az Görgeinél a való őszinte rajza, egy éles megfigyelő igazmondásával bevallva. Így írja le Buda megvételénél is a bizonytalanságot, a napvilág első perceiben, kendőzés nélkül. Mintha Thackeray-vel együtt azt tartaná, hogy az élet nagy pillanatai csak olyanok, mint a többi pillanatok.

A fegyverletételt magát így írja le: „... A nap épen leáldozóban volt. S 1849. aug. 13-ának alkonyi szürkületében tartott szemlét gróf Rüdiger, egy orosz hadtest parancsnoka, a vezérletem alatt álló magyar sereg fölött. — De a lovasság leszállt volt a lóról s kardját a nyeregkapára akasztotta; a gyalogság fegyverei gúlákban álltak; az ágyúk szorosan egymás mellett, legénység

nélkül; a zászlók és a standardok — védtelenül feküdtek ott, a lefegyverzett sorok előtt.”

Ez a hang, ez a komor egyszerűség méltó egy nemzeti katasztrófához. A halál fenségét sem érezteti oly élesen bár még oly szívszaggató siránkozás, a fájdalomnak akár észvesztéssel határos kitörése, mint a körülte megfagyott csend. E hideg szavak oly kísértetiesen konganak s úgy zuhannak a szívre, mint dobpergés a gyászszal bevont dobon, amint hirtelen félbeszakad, hogy a nagy némaságban a szívekben dobogjon tovább.

E sok kiváló írói sajátságának benső magva is van: gondolatok. Görgei sokszor egy-egy általános igazság fényével világítja meg a helyzetet vagy szereplőit, abba foglalja össze fölfogását vagy ítéletét. Ezek többnyire alkalmiak, de azért nem kevésbé igazak. A trónfosztó nyilatkozatot nem csupán politikai és katonai okokból ítéli el, hanem azon meggyőződésből is, „mert megdöntetlen tapasztalás bizonyítja, hogy nemzetek szintűgy, miként egyének, elvesztik önmagokat, ha törekvésök célja elérhetetlen”.¹ Kossuthnak ő iránta való bizalmatlanságáról szólva, hozzáteszi: „Bölcséleti szükségesség, hogy az ember nem bízik abban, kinek bizalmával visszaélt”.²

Önnön sorsában is mindig meglátta az általános igazságot, a sors tanítását. *Kossuth és Görgei* című iratában azt mondja: „Nagyra törni és célt érni, ritka halandónak van megengedve. — Nagyra törni és bukni, nem szégyen; hisz majdnem általános közös sorsunk.” E

¹ *Mein Leben*, II. 381. l.

² U. o. VI. 125. l.

meggyőződés szilárd alapja lelki nyugalmanak. Egy másik nyilatkozata vezéri döntő szerepét s balsorsát élte tartalmának, nagysága révén fönségesnek, lelke kincsének tekintti, midőn azt mondja: „A szerencsést a siker teszi nagygyá ezen a világon. Legyen szabad a szerencsétlennek a maga nagyságát a felelet terhében találnia.¹

Görgei nem az utólagos bölcsesség embere, aki távolról visszanézve, látja meg mindenben a gondolatot. Egész élete irányelvek után igazodott, s ezek nem csupán irataiban nyilvánulnak, hanem tetteiben is. Tetteit elvek vezérelték, sorsának fordulataiból eszméket olvasott ki. Ez elveket, ez eszméket fejtegeti irataiban, melyek tetteit, egész életét irányították.

Katonai elveit a szakember könnyű szerrel kihüvelykezheti a honvédelmi bizottmányhoz s a kormányhoz intézett jelentéseiből. Tisztán kitetszik azokból s egyéb irataiból szervező ereje, az önálló hatáskör szükségének elismerése nemcsak magával, hanem mással szemben is; előrelátó gondossága, megfontolással párosult merészsége, leleménye, midőn felhasználja Rákóczi régi alagútját, s Buda falán egy francia hadi tény emléke nyomán lövetést. Minden cselekedetében feltűnő a következmények mérlegelése minden szempontból. Hadi tetteit sem pusztán katonai tekintetek irányították, hanem politikai éleslátása is. A — jó részt idegen — tábornokok sorában ő volt az egyedüli, aki a szabadságharc politikai eseményeit is figyelemmel kísérte, akinek e téren megállapodott nézetei voltak. A politikába való beavatkozást nem

¹ *Gazdátlan levelek*, VII.

kereste, de a viszonyok rákényszerítették, annyira, hogy szabadságharcunk későbbi folyamában voltaképpen ő lett Kossuthnak politikai ellenfele, bár az országgyűlésen nem állottak szembe. Pályafutásának öt kimagasló pontja van, ahonnan az egész pályát végig látni.

Első politikai színezetű tette a váci proclamatio, 1849. jan. 5-én. Ez irat maga összefoglalja előzményeit. A kormány a hadsereget az ország határától Budáig vontatott vissza, — ez sértette a tisztikar katonai becsületét; Buda alatt élet-halál harcot hirdetett, aztán hirtelen Debrecenbe menekült, — ami elvesztettnek mutatta a magyar ügyet; ellentmondó parancsokat hagyott hátra a hadsereg számára, — ez a folytonos polgári beavatkozás ellen végül fokozta a keserűséget; békekövetséget is küldött Windischgrätzhez, s a fejük fölött köthető béke lehetősége aggodalommal töltötte el a tiszteket. Sokan még Budán odahagyták a sereget, a többiek is ingadoztak. Vácig érve, fölszólításukra Görgei nyilatkozni volt kénytelen; e beszédének írásba foglalása e kiáltvány. Ki van ebben mondván, hogy a feldunai hadsereg hű marad esküjéhez, mely V. Ferdinánd királyhoz köti s szentesített alkotmányunk védelmére kötelezi; föllép minden németi „idétlen republicanus izgatás ellen”; ezentúl csak a felelős magyar királyi hadügyminiszteriumtól eredő parancsoknak engedelmeskedik, s az ellenséggel kötött egyezkedést csak akkor ismeri el, ha az országnak „azon alkotmányformáját, melyre a hadtest megesküdött” s a hadtest katonai becsületét biztosítja.

Nem más ez, mint új fölesküvés a régi zászló alá; a túlzó forradalmi szellem kárhoztatása; tiltakozás a

folytonos célszerűtlen polgári beavatkozás ellen,¹ s a hadsereg becsületének és a tisztikar jövőjének biztosítása. A hadsereg nem üzött külön politikát. A kiáltvány célja a tisztikar megnyugtatója, ami úgyszólván egyet jelentett a hadsereg fönntartásával. E nyilatkozat éppen a hadsereg és a kormány közti szakadék áthidalására irányult, mégis innen számítják sokan a szakadást Kossuth és Görgei közt. S tényleg szakadás nyílik meg itt, egyre szélesbülő, azáltal, hogy az országgyűlés messze sódródott a 48-iki alkotmány alapjáról, Görgei pedig megállt annak elvei mellett, melyeket a váci proclamációban kifejtett a hadsereg előtt; azokért akart föllépni a parlamentben ápr. 14. után; azokat képviselte később a ministeriumban.

Az országgyűlés kimondja az ápr. 14-iki határozatot. Ezzel megdőlt mindaz, amit a hadsereg küzdelve alapelvűül kifejezett, s ténnyé vált minden, ami ellen három hónappal azelőtt a váci kiáltványban óvást emelt. Klapka, a hadügyminiszter helyettese, Debrecenben be-

¹ Görgei szüntelenül küzdött e beavatkozás ellen, előbb is. 1848. nov. 17. azt írja Kossuthnak: „Meglehet, hogy nézetim kissé radicalisak, minthogy azt állítom, hogy Pesten semmi esetre sem lehet eldönteni, vajjon a nádasí úgynevezett hegy-szoros védhető-e blokkházakkal vagy sem.” (Görgey Istv. I. 39. l.) — Dec 14. ismét azt írja Kossuthnak: „Csak egyre kérem: csak most ne rendelkezék semmit sereggemmel, különben zavar lesz belőle.” (U. o. 66. l.) Viszont maga is szabad kezét ad a részletekben egyes megbízható dandárparancsnokoknak. Ordódynak írja: „Ne várja, hogy én... az íróasztal mellől... részletes dispositiókat osztogassak hat mérföldnyi távolságból.” (U. o. I. 44. l.)

vallotta, hogy a táborban még „kihirdetni sem merjük e határozatot”,¹ s visszavonását javasolta. Görgei mind-egyik félnek oda tartotta a maga hátát. Hevesen ostromolta a kormányt s a határozat megsemmisítésének módjain gondolkozott. Az érvek egész seregét sorakoztatja ez ellen, nemcsak nagy munkájában, hanem már előbb is, 1849. júl. 2-án kezdett, de félbeszakadt önigazoló iratában.² Legfőbb érvei: hogy e határozat által a csapatok eszközgökké válnak, önvédelmi harcunk támadóvá; végsőig ingerelve az ellent, élet-halál harcra kényszerítjük s a monarchikus elv megsértésével magunkra zúdíttuk az orosz beavatkozást.³ Mindamellett ápr. 29-én kiadta komáromi szép kiáltványát, mely április 14-ikére nem hivatkozott ugyan, de egypár jelzővel s a jövőendő harcokra való lelkesítéssel mégis állást foglalt s példájával az összes habozó tiszteket ismét a nemzet ügyéhez kötötte. Maga, „a tett embere, de nem a hiábavalóé” — mint Rüdigerhez írta, — a parlamentben akarta fölvenni a harcot, előbb a békepártra támaszkodva, de azt gyöngének találta, majd új választásokra gondolt, — de már nem volt idő. Ezért vállalta a hadügyminiszterséget, azzal a szándékkal, hogy ez állásában ápr. 14-ikének pártját a hadseregben támaszaitól megfoszthassa.⁴

Ez politikai szerepének második sarkpontja, egyenes folytatása az elsőnek.

¹ Kemény Zs. emlékiratában.

² *Mein Leben*, II. 228.

³ Lásd ez érveket: *Mein Leben*, II. 3. fejj.; a főbbeket Szemere is említi, idézve Görgey Istv. II. 181.

⁴ *Mein Leben*, II. 18. fejj.

Harmadik: a fegyverletétel.

Küzdelme, mely a váci proclamatio szellemében folyt, meddő maradt; az események rohama átgázolt minden terven. Június 21-én a peredi csata mezején Kászonyi ezredes odanyújtott Görgeinek — egy orosz sisakot.

Görgei mindvégig megállott a törvényes alap régi elvei mellett, s azokat képviselte mint hadügyminiszter. A jún. 26-iki minisztertanácsban is azt javasolta: „... készüljön a kormány személyesen helytt állni”, — „kezdje rögtön valamennyi csapatainkat... összevonni egy végső csapásra — Ausztria ellen”, mert „a nemzet igazait eredetileg Ausztria támadta meg, nem Oroszország”.¹ Ez határozatba ment de foganatba soha. A seregek hátra vonattak a Tiszán túlra; Dembinszky kikerülte az egyesülést; Bem serege megsemmisült Erdélyben; Dembinszky 50.000 embere szétzüllött Temesvárnál. Ezzel a magyar hadsereg mindössze Görgei 30.000 emberéből állott, kétszázezer oroszral s a Temesvárig nyomult egész osztrák sereggel szemben. Ez volt a katonai helyzet. Klapka mondja is: „Világos csak zárjelenete volt a szomorú drámának. Szabadságunk valóságos sírja Temesvár.” „A nép és a demoralizált hadsereg óhajtani kezdtek a békét minden áron” — írja a widdini levél. Kossuth búcsúproklamációja is azzal kezdődik: „... nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk”. Nem is számít már a hadsereg. „... a nemzet életének megmentése... egyedül a had-

¹ Görgey István, II. 588.

sereg élén álló vezértől várható". A vezér előtt négy út állott. Megütközni az osztrákokkal: ez biztos győzelem Haynaunak, nekünk egy új Mohács. — Másik: visszahúzódni török földre. Görgei már a délvidéki összpontosítás tervéből ily szándékot gyanított Kossuthnál,¹ ki nek fejében meg is fordult: „felgyújtani az Orienst”.² Görgei ellenben azt írja: „De ott, s egyáltalán Magyarországon kívül, sem nekem, sem, míg én vezényeltem, a seregnek, nem volt keresni valónk, hiszen ez nemzeti volt.”³ Ő ezt a kérdést így látta: „Vagy elpusztulunk *physice a hazában*, — vagy elpusztulunk *physice és egy-szersmind erkölcsileg a külföldön*". (*Gazd. Lev. I.*) Lett volna még az oroszokkal való alkudozás, mire a végzet egyenest Görgeit jelölte ki, aki ápr. 14-ikét soha el nem ismerte. Kossuth az utolsó percben megint őt nevezi ki fővezérnek s megbízza az alkudozással. Görgei mindkettőt fölösleges intézkedésnek nevezi, hiszen e ki-nevezés most egy szál katonával sem szaporítja seregét, — s minő alkudozás az, melynél hiányzik az ellenállás lehetősége? S Rüdiger már előbb (aug. 9) visszautasított minden alkut; „la destination de son armée est uniquement de combattre". — Ez után már csak a fegyverletétel volt hátra. Kossuth kétszer is említi a föltevést: „Ha Görgei leteszi a fegyvert." Lemondását kísérő levelében is azt írja Görgeihez: „Lehet eset, hogy had-

¹ *Mein Leben*. II. 252.

² Kossuth levele, 1849. aug. 4. Idézte Görgey István, III. 342.

³ *Mein Leben*, II. 402. — Ugyanerről l. a *Kossuth és Görgei* cikkben is.

seregek becsülettel letehetik a fegyvert."^{1 2} Ez minden valószínűség szerint kevesebb veszélyt rejtett magában, mint a koronának Kossuth által történt följárnlása az orosz uralkodóház részére, ami bennünket — ha elfogadják — örökre Finnország mult századi sorsára juttatott volna.

Görgei az egész felelősséget magára vette s el volt szánva, hogy tiszta helyzetet terem. Szerinte a fegyverlerakás „nem volt egyéb a helyzetnek konkrét, megrendítőleg valódi kifejezésénél”.³ „Hogy még színét is kerüljem annak, mintha a fegyver letételének cselekménye hazaárulás, a legfelső államhatalom elleni lázadás cselekménye lenne: felszólítám a kormányzót írásban, köszönjön le forma szerint és ruházza rám a legfelső hatalmat.”⁴ A seregnél is forma szerint történt minden: haditanács mondotta ki a fegyverletétel szükségét s közölték azt a hadsereggel. Rüdiger levele után nem lehetett szó másról, csupán feltétlen fegyverlerakásról, de még lehetett azt önkényt tenni, a végső kényszerűség előtt s ennek fejében valami előnyt kicsikarni. S ez azon kikötésben állott, hogy e szomorú actus „egyedül az orosz cár ő felsége hadai előtt mehessen végbe”... „inkább fogom egész hadtestemet egy bármekkora túlerő elleni kétségbeesett csatában megsemmisíttetni engedni, mint-

¹ L. Görgei István cikkét: *Kossuth és Görgei*. Budapesti Szemle. 1891 jan. és Görgei István nagy művében, 531—533.

² U. o. 531.

³ *Gazdáltnak levelek*, VIII.

⁴ *Mein Leben*. II. 386.

sem hogy olyan ellenség előtt tegyem le a fegyvert, kit oly sokszor, csaknem minden alkalommal mi vertünk meg", írta Rüdigerhez.

Kossuth leköszönése és Görgei dictatorsága visszavezette a küzdelmet törvényes, 1848-iki alapjára: a fegyver ily lerakása pedig megóvta a fegyverbecsületet s világosan kifejezte, hogy nem Ausztria győzött le bennünket, „... egyenesen óvástétel volt az 1849-iki Ausztria ellen", mondja a *Gazdátlan levelek zárszava*. Ez elvek, melyek itt érvényesültek, hozzájárultak a hatvanhetediki kiegyezés lehetőségéhez. Görgei maga nem látta e tényt végleges katasztrófának. Kossuthot lemondásra fölhívó levelében szándékának tudatában a nemzet jövőjének biztosítását tűzi ki célul; utolsó kiáltványát is azzal végzi: „Mit istennek megfejtethetlen végzése reánk fog mérni, tűrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudat azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet." Ugyanez a szellem, a férfias tűrésbe s az igazság erejébe vetett bizalom szólal meg Deák föliratában és fölirati beszédjében.

Világosan látta, minő élet vár reá. 1850-ben Klagenfurtból azt írta öccsének: „Énnekem nincs jövőm. Nem is lehet, amíg élek. Tán lesz halálom után..." Egy gyár gépszerkesztő műhelyébe járt tanulni, hogy később valamely kisiparral tengethesse maga és családja életét.¹ Voltak, akik kárhoztatták, amiért túlélte az aradi gyász-

¹ Görgei a száműzetésben. — A M. T. Akadémia kiadása. Levele István öccséhez, 1850 ápr., és Rösler Gusztávnak. 1850 ápr. 2.

napot s nem állt önként az áldozatok közé. Ezeknek azt felelte: „Nem vagyok-e anélkül is hatalmukban? Nem áll-e módjukban bármely percben fejemre lezuhantani a Damocles kardját?” — Ezt az ő szigorú ítélete, donquichottiádnak érezte volna.¹

Görgei nyilvános élete nincs bevégezve Világosnál, ép oly kevéssé, mint Orsovánál Kossuthé. Mindkettejük személye többet jelentett, mintsem egyszerre visszasúlylyedhetek volna a köznapiságba, mindegyikük egy-egy eszmévilág központja volt s hangosan vagy csöndesebben tovább is ellentétes eszméket fejeztek ki. Kossuth a dac, az elégtelenség föllobbanását, a 49-et képviselte; Görgei meggyőződése szerint a 48-iki törvényekben szunnyadnak a jobb jövő csirái, elvonultságában ő a küzdelem befejeztének élő emléke volt. Mialatt Kossuth az emigratio mozgalmaival igyekezett fölszítani a széttiport tüzet: Görgei a tényleges hatalomnál emelte föl szavát, hogy a küzdelem áldozatainak, balsorsa osztályosainak sorsán enyhítsen. Ő azt írta volt Rüdigernek: „... a cár nagylelkűségébe vetem bizodalmamat, hogy ő számos derék bajtársaimat... nem fogja egy bizonytalan sorsnak — és egy mélyen megszorodott nemzetet... nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának védtelen kiszolgáltatni; talán elég lesz, ha egymagam leszek annak áldozatja.” A cár éppen az ő életét védte meg. Karinthiában internáltatván családjával együtt, készülő emlék-

¹ Levele gr. Scherr-Thoss Arthur grófnak, 1850 jún. 16.
— U. ott.

iratának tiszteletdíjából tengődve,¹ nagy művét e sorokkal fejezte be: „Abban a pillanatban, midőn nekem az osztrák császár ő felsége is megkegyelmezni méltóztatott, nézetem szerint nem volt többé osztrák államszükség a jus gladii uralma azok fölött sem, akik parancsom alatt álltak szemben Ausztriával”. Midőn a császár 1850-ben Karinthián átutazott, Görgei kihallgatásra jelentkezett, hogy az uralkodónál a szabadságharc foglyai érdekében szót emeljen. Azt megtagadták, de kérvényét Bach útján fölterjeszthette. Ebben azt írja: „Én voltam az mindenkifölött, kinek önálló működése, segítve a hadiszerencsétől, a Fölséged által fölkarolt nagy eszmének, egy szabad egyesített Ausztriának megvalósítását ellenségesen oly soká hátráltatta és Fölséged mégis nekem megkegyelmeztetni méltóztatott, míg egykori alárendeltjeim, az eszközök merész kezemben, a haditörvényszékek kérlelhetetlen szigorának lettek áldozatai. — A világosi önmegadás minden következményeivel együtt mindazon férfiak közreműködése nélkül, akikre azóta Fölséged haditörvényszékei részint halált, részint a legsúlyosabb börtönbüntetésekkel mondták ki, — kivihetetlen maradt volna.

A holtak — ők nyugosznak békén — sem félelem, sem remény nem bántja őket.

De az élők még remélnek. Hiszen a bocsánat, mely-

¹ Csak ennek fogytán, 1854 szeptemberében gondoskodott életfenntartásáról az őt internáló hatalom, évi 1200 frtot utalványozván számára, mi félév multán évi 2000 frtra emeltett. V. ö. erre nézve a *Gazdátlan levelek* előszavát.

ben én, az ő vezetőjük részesültem, minduntalan rábiztatja őket.

Érettük emelem fel kérő szavamat, melynek merészségét hadd igazolja a humanitás érdeke, mentse ki bánatom földre sújtó terhe.

Kegyelemért esd részükre azon férfiú, aki önmaga számára soha kegyelmet nem remélhetett, soha nem kérhetett — habár szent kötelességek tiltották, hogy az önként ajánlottat magától elutasítsa.

Kegyelmet azoknak, kiket még a halál ki nem ragadott Fölséged megkegyelmezése hatalmi köréből.”¹

Ez is nagy tett. A volt fővezér még most is azonosítja magát az eltiport üggyel, s a győzőnél a legyőzöttek szószólójaként emeli föl szavát; e megszólalásban a tények elismerése rejlik, bár csupán az emberség visszaálltának sürgetése örvén.

Másik nagy tette volt: hazatérése a kiegyezés után. Ebben is eszme és meggyőződés nyilvánult: elfogadása a kiegyezésnek, mint a 48-iki alkotmány föltámadásának. Erre nézve is ellentétben állott Kossuthtal.

A *Gazdátlan levelek* I. cikkében azt írja: „Állítások ma újból, ugyanazon körülmények közt, Orsova és Világos közé: és köztem meg Orsova közt megint ugyanazon legyőzhetetlen akadály fog emelkedni. És ezen akadály megint nem az osztrák császári hadsereg lenne, hanem ma éppen úgy, mint ezelőtt 13 esztendővel, egyedül e varázsige: „Itt élned, halnod kell”.

¹ Német eredetije közölve a *Mein Leben u. Wirken* bevezetésében, magyarul Görgey Istvánnál, III. 716—718.

Kossuth és Görgei szembeállításában nagy súlyt vet arra, hogy Kossuth emigrál, Görgeit ki kell internálni. Majd így folytatja:

„Tizennyolc év múlva mindketten amnestiáltván: Görgei Arthur visszasiet hazájába; pedig — hála Kossuth Lajos integer férfihoz illő igazmondásainak — nem igen számíthat szíves fogadtatásra; okosabb lett volna künn maradnia; oda künn nem bántották; ő mindazonáltal visszasiet hazájába.

Kossuth Lajos, kit annyian visszahivogatnak, ő künn marad s az *Irdalm* szerint neki Magyarország már csak volt hazája”.¹ Gúnyos példával mutat rá, hogy mégis ő — a hazaáruló.

Íme tetteiben is a mélyreható logika, a tüzetes elemzés, a veséig vágó boncoló erő, a vas-következetesség, az elfojtott keserűség tompán reszkető hangján, melynek őszinteségét semmi tettetés sem fátyolozza el, még a célszerű mérséklet sem.

Hazatérve, nehéz sors várt rá. A szintén hazatért emigratio magával hozta elégedetlenségét s terveit; egy pártnak Kossuth lőn láthatatlan feje s e párton Görgei kárhoztatása „politikai hitágazat” volt. Görgei végig gondolta, hogy „minden történeti katastróphának a maga egyéni áldozatai kellenek”, hogy „sorsának balrafordulásáért a nép mindig csak egyeseket tehet felelőssé” s hogy „kötelessége minden... népvézérnek, gondoskodnia... bűnbakjáról”.²

¹ II. 133.

² *Gazdálalt levelek*. Előszó.

El volt szánva mindent elviselni; szemében ez hozzá tartozott kötelessége teljesítéséhez. Lelkiismerete nyugodt volt. Önérzetesen ezt így fejezte ki: legyen, aki holta után elmondja róla: „A nemeslelkűek bizalmát s az alávalók gyűlöletét kiérdemelni volt őszinte törekvése.”² Letette a meggyőzés fegyverét is, tollát, a nemzet-hiúság, értetlenség és pártszenvédély előtt. *Victrix causa diis placuit sed victa Catoni.*

Hallgatása nem volt örökös lemondás, erkölcsi capitulatio.

A Gazdátlan levelek homlokára két jeligét iktatott: Il y a des principes, qui rendent un parti indéstruisible, ez az egyik, a másik pedig: Le châtiment non mérité est une gloire.

A Gazdátlan levelek elsejében pedig ez áll: „... midőn az egyik arasznyi időszak igazságtalan ítéletének minden következményeit megadással végig túrom: egyúttal feljebb viszem ügyemet azon másik arasznyi idő fóruma elé, amely időt még ezután meg leszen engedve élnem hazám történetében”.²

És megérte, hogy az a hatalom, amely a hősregéket szét szokta fosztani, az ő alakja köré az szó legendát szenvédéseiből — a történelem.

¹ István öccséhez, 59. dec. 3. — *Görgei a száműzetésben*, 159. l.

² Már 1848. nov. 17-én is a történelemre bízta nevét: „... ha parányi életem belevész is, becsületem örökké fennmaradand — a történetírás örökdvén felette”. Görgey István-nál, I. 39.

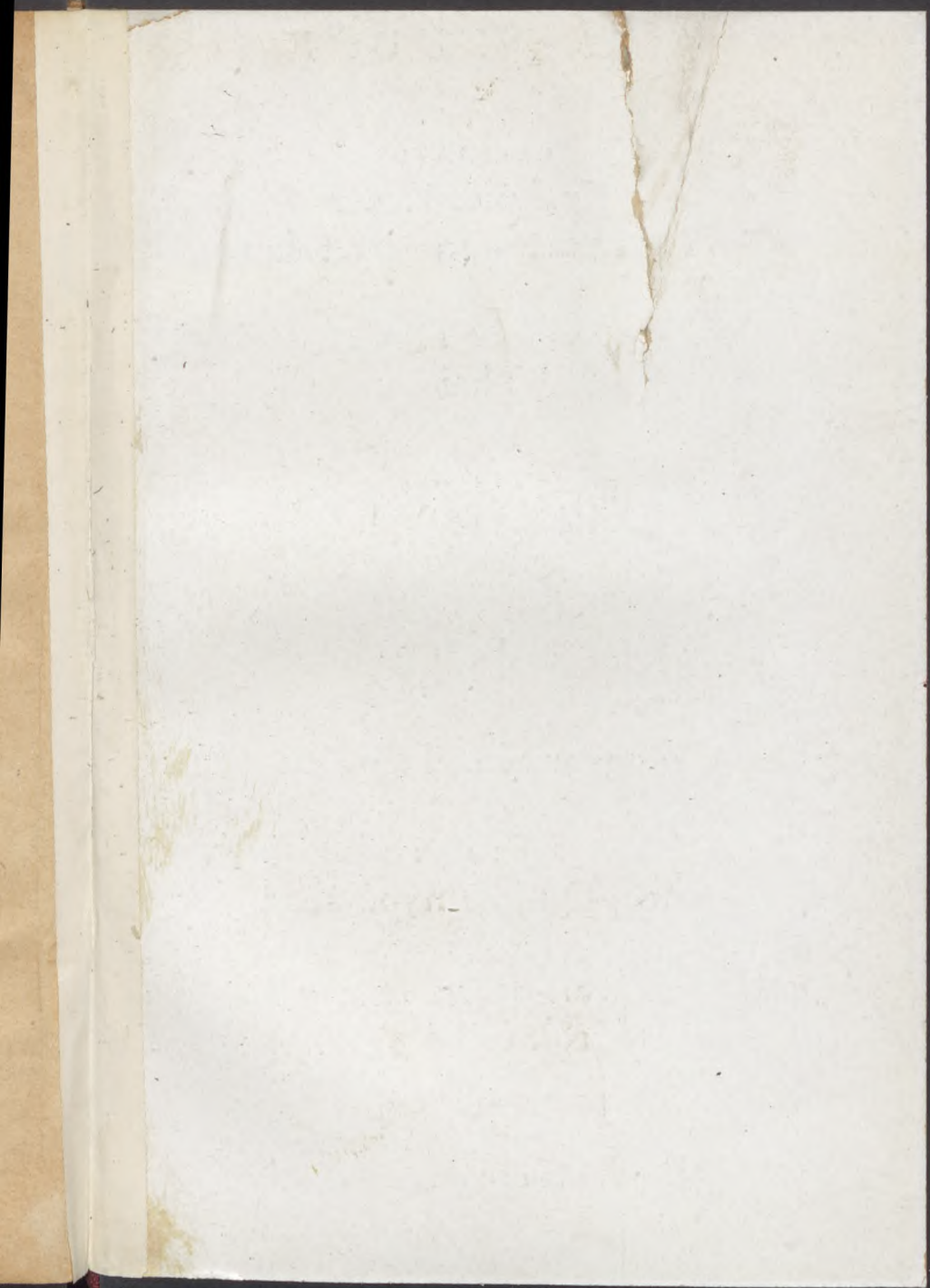
TARTALOM

Kisfaludy Károly (1788—1830.)	5
<i>A M. Tud. Akadémia 1930. november hó 24-iki ülésén tartott felolvasás.</i>	
Jókai Mór (1825—1904.)	23
1925.	
Gyulai Pál (1826—1909.)	43
<i>A M. Tud. Akadémia 1927. évi ünnepélyes közgyűlésén tartott emlékbeszéd.</i>	
Lévay József (1825—1918.)	72
<i>A Kisfaludy-Társaságban 1925. december 2-án tartott emlékbeszéd.</i>	
Szász Károly (1829—1905.)	95
<i>A Kisfaludy-Társaság 1929. évi ünnepélyes közgyűlésén tartott emlékbeszéd.</i>	
Arany László (1844—1898.)	113
1900.	
Ambrus Zoltán (1861—1932)	126
<i>A M. Tud. Akadémia 1943. március 29-iki összes ülésén tartott emlékbeszéd.</i>	
Görgei Arthur (1814—1914.)	145
<i>Két részlet egy terjedelmesebb tanulmányból, mely Görgei alakját kíséri a szépirodalomban; megjelent a Budapesti Szemlében, 1914-ben.</i>	

Felelős kiadó: Pap László.

Antiqua Rt., Budapest — Felelős: Wiesmeyer Emil

IRÁSTUDÓK

CERVANTES

Kuckó és Kacor
A nevezetes mosogatólány

ANATOLE FRANCE

Thais

GOETHE

Költészet és Valóság

KRIZA JÁNOS

Vadrózsák

Magyar Simplicissimus

ORTEGA J. GASSET

Don Quijote nyomában

VOINOVICH GÉZA

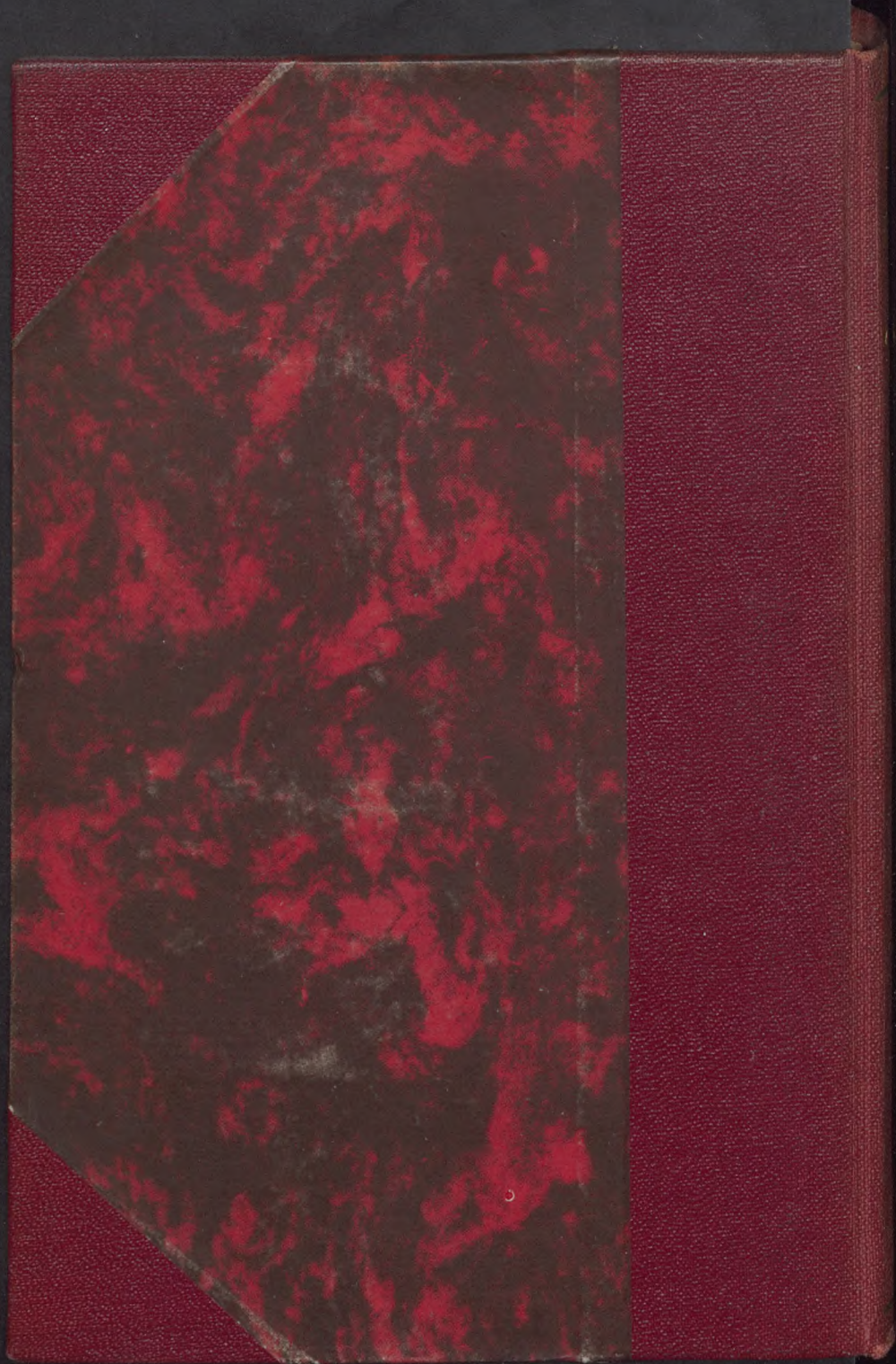
Írók és költők

BIBLIOTHECA

20.522

Volinovich

Irők és
költők